

Արդարեւ, Մարկոսի Աւետարանին մէջ կը հանդիպինք կարգ մը լատինաբանութիւններու եւ լատին բառերու (legio, speculator, denarius, sextarius, census, practorium, եւայլն): Երկու տեղ յունարէն բառեր բացատրուած են լատիններէն ձեւով: Յետոյ, Աւետարանիչներու մէջ, միայն Մարկոսն է որ կը յիշատակէ Սիմոն Կիւրենացիի երկու զաւակներուն՝ Աղեքսանդրի եւ Ռուփոսի անունները, որոնք ծանօթ անձեր էին հռոմայեցի քրիստոնեաներուն:

Իսկ եթէ Մարկոսի յիշած Ռուփոսը միեւնոյն անձն է՝ Պողոս առաքեալին Հռոմայեցիներուն ուղղած նամակին մէջ յիշուած Ռուփոսին³⁶ հետ, այդ պարագային՝ Մարկոս իր Աւետարանը Հռոմի մէջ գրած ըլլալուն հաւանական նոր փաստ մըն ալ կ'աւելնայ, քանի որ Պողոսի յիշած Ռուփոսը, Հռոմ բնակութիւն հաստատած ըլլալով, Հռոմի քրիստոնեաներուն ծանօթ էր:

Մարկոսի Աւետարանին լեզուն եւ ոճը

Մարկոսի լեզուն աղքատ է, միօրինակ, անմշակ եւ երբայրապանութիւններով թաթաւուն:

Մարկոս տկար է նաեւ քերականութեան մէջ: Ժողովրդական անհարթ լեզուն է իր դործածածը: Սովորական նիւթերու շուրջ դիւրին կը շարժէ իր գրիչը: Swete դիտնականը, երկրորդ Աւետարանին մէջ գտած է տունի վերաբերեալ 11 տարբեր բառեր, զգեստեղէնի մասին՝ 10 բառ, իսկ ուտեստեղէնի մասին՝ 9 բառ:

Երկրորդ Աւետարանիչը ընդհանրապէս կը խուսափի դժուար ըմբռնելի բառեր դործածելէ եւ կը նախընտրէ պարզ դարձուածքներով հասկնալի դարձնել իր ըսելիքները:

Լեզուական խեղճութեան առընթեր, Մարկոս ունի լաւ պատմողի շնորհ, սուր տեսողութիւն, որմէ չեն վրիպիր կարեւոր մանրամասնութիւններ: Անիկա անառարկելիօրէն օժտուած է վառ եւ իրապաշտ նկարագրութիւններ տալու յատկութեամբ: Անոր գրելու ոճը, թէեւ անարուեստ, բայց նկարչադեղ է, անմիջական եւ կենսունակ: Թարմութեան շունչ մը կ'անցնի իր Աւետարանի բազմաթիւ էջերու ընդմէջէն:

Հ. Ե. ՏԵՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ԻԼԻԱԿԱՆԻ ԶԱՆԱԶԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Իլիականի աշխարհաբար թարգմանութիւն մը եւս ունինք, հրատարակուած շատ ուշ, 1955ին, կատարուած յունական բնագրէն՝ Համազասպ Համբարձումեանի ձեռքով (Երեւան, Հայպետհրատ):

Բնագրէն ուղղակի թարգմանութիւն մը, ինչպէս կը յայտնուի, հետաքրքրական երեւոյթ է, եւ քննական բաղդատութեամբ համեմատուելիք Բաղդատունիի անգլոգական թարգմանութեան հետ, տեսնելու համար ա) թէ ո՞րքան հաւատարմութիւն ունի բնագրական տեսակէտով, բ) ո՞րքան յաջող է դարձուածքներու գրական ու դասական ոգիի պահպանութեան մէջ, գ) յատուկ անուններու տառադարձութիւնը ի՞նչպէս լուծած է, եւ դ) ո՞րքան յաջողած է դոհացնել աշխարհաբարի պահանջները:

Օր մը անշուշտ ուրիշներ կը կատարեն այս ամբողջական աշխատանքը աւելի ձեռնհասութեամբ: Նկատենք հոս մի միայն քանի մը անուններու տառադարձութեան անհեթեթ ձեւերը, հակառակ նախնաց աւանդական սովորութեան եւ ընկալեալ սկզբունքներուն, եւ ապա քանի մը տողեր աշխարհաբարի վերածման իբրեւ փորձ, Միւթարեան դպրոցէն դուրս:

Ἀτρείδης	Աթրիդէս (Ա. 21, եւն.)	փոխանակ	Ատրիդէսի
Λητώ	Լեթոս (Ա. 36, եւն.)	»	Լետովի
Νέστωρ	Նեսթոր (Ա. 47, եւն.)	»	Նեստորի
Βρισηΐς	Բերիսուհի (Ա. 336, եւն.)	»	Բրիսէիսի
Χρυσήϊς	Քրիզուհի (Ա. 310)	»	Քրիսանոյշի
Κάλλας	Կալխաս (Ա. 69, եւն.)	»	Կալքասի
Φοῖβος	Փոյբոս (Ա. 43, եւն.)	»	Գուշակի

Φοῖβος Ἀπόλλων-ը եղած է միշտ Ֆոյբոս Ապոլլոն, ինչպէս Onesti-ի քով Febo Apollo, եւ Mazon-ի քով Phoebos Apollon. Բազրատունի՝ աստուածին Φοῖβος տիտղոսը հայացուցած է նշանակութեան համաձայն, որովհետեւ Ապոլլոն էր բժշկութեան, գուշակութեան, լոյսի, իմաստութեան եւ արուեստներու աստուածը. Φοῖβος ըստ Bailly-ի կը նշանակէ բառացի կերպով «le brillant» լուսարձակ կամ լուսացայտ, ուրիշ տեղ մը կոչուած «Λուսածին» (Դ. 101), վերադիր մը դրուած Ապոլլոն անունին առջեւ. Բազրատունի նախընտրած է հայացնել Գուշակն Ապոլլոն-ով:

Տառադարձութեան տարրական պահանջի այս անտեսումը՝ դիցարանութեան ծանօթ անուններուն տուած է այլատարազ կերպարանք մը. Հարժեր մանրամասնութեանց իջնել:

Համբարձումեանի թարգմանութիւնը կու տայ այն տպաւորութիւնը որ բոլորովին անկախ է Բազրատունիէն, երկրորդ՝ հմուտ մէկը կը թուի յունարէնի, երրորդ՝ իր թարգմանութեան տուած է ազատ ընթացք մը, բառականէն աւելի դադափարին համաձայնութեամբ, թէեւ ինչ ինչ տարբերութիւններով, որոնց հանդիպեցանք: Նախապէս քննած ու բաղդատութեան առնուած տողերը (Բազրատունիի, Ղադիկեանի եւ օտար թարգմանիչներու) այժմ նկատենք համեմատուած Համբարձումեանի տողերուն հետ:

Ա. 17 «ամրաբարձ ամայեցիք»ը եղած է իր քով գեղասրումն ամայացիք, ուր գործածուած գեղասրումն բառը յունարէն ἐμ-αγ-γίμης-ի բառացի նշանակութեան վրայ հիմնուած է, մինչ Բազրատունիին՝ իմաստին վրայ, ներշնչուած սոնապանի դադափարէն: Անճաշակ ու տափակ է ամայացիք ձեւն անգամ, յունարէն Ἀχαΐ-էն, զոր Բազրատունին հնչականօրէն աւելի ճաշակաւոր եւ ներկայանալի դարձուցած է ամայեցիքով:

Ա. 39 «... եթէ երբեք զարդարել եմ տաճարը քո...»: Այս տողին մէջ զարդարել բայը կը հեռանայ քիչ մը բնագրական ճշտութենէ. վասնզի, ինչպէս տեսանք այդ խնդրին քննութեան մէջ՝ զարդարելէ աւելի լրման հասցնել, ծածկել տանիքը եւ պսակել՝ նշանակութիւնը կու տայ Bailly ἐρέφω-ին:

Ա. 165 «Ես եմ թէպէտ այս իմ ձեռքով կրել քեզ պատերազմի»․ յստակ է իբր իմաստի արտայայտութիւն, բայց թերի ամբողջականութեան կողմէ. բնագրին մէջ կան քանի մը նրբութիւններ. «պատերազմ»ին կից դրուած սոսկալի, ծանր, բուռն (πολύαιξ, ἰσος) մակդիրը, որ Բազրատունիի եւ Ղադիկեանի քով «ահազնեռանդ»ով բացատրուած է, հոս կը պակսի. անշուշտ միայն նրբութեան պակասի հարց չէ, այլ դադափարումի եւ ամբողջական լրիւ արտայայտութեան թերութիւն:

մը. «ահաւոր», «սոսկալի», «կատաղի» պատերազմի մը մասին է խօսքը, որ մէկդի նետուած է:

Ա. 470 «Գաւաթները քերնէ՛ քերան գինով լեցրած, խնջոյքի մէջ Բազմութեանը բաժանեցին պատանիները աչ կողմից»:

Այս երկու տողերու մէջ կայ փոքրիկ անճշտութիւն մը: «Գաւաթ» բառը գործածուած է ոչ թէ բաժակի, այլ խառնարանի կամ քակոյկի տեղ, որոնց մէջ կը պատրաստուի գինին, յետոյ մատուակելու համար բաղմականներուն:

Բնագրին ունի քρατήρ բառը՝ որ խմելու դաւաթը կամ բաժակը չէ, այլ մեծ աման մը, որ կը ծառայէ ջուրն ու գինին խառնելու:

«Պատանիները բաժանեցին աչ կողմից», անիմաստ է եւ անկատար բոլորովին: Ըստ բնագրի պահանջին՝ պատանիները թակոյկները կը լեցնեն գինով եւ յետոյ բաժակներով կը բաժնեն ամէնուն: Որպէսզի յստակ ըլլայ՝ լսեցէք ինչպէս կը թարգմանէ Mazon. «Les jeunes gens remplissent jusqu'au bord les cratères, puis à chacun, dans sa coupe, ils versent de quoi faire libation aux dieux»³.

Այս է բուն իմաստը, ինչպէս արդէն Բազրատունիի տողերուն մէջըբերումով նախապէս տեսանք: Համբարձումեան թերի թողած է տողը եւ բնականաբար իմաստն ալ անհասկնալի մնացած, եւ մանաւանդ հեռացած բուն մտքէն «աչ կողմից» բաժնելու իր բացատրութեամբ: Աչ կողմիցը հոս իմաստ չունի:

Համբարձումեան, սակայն, այլուր, նման պարագաներու մէջ «գաւաթ»ի տեղ կը գործածէ խառնարան (Գ. 270, Դ. 260) եւ քակոյկ (Թ. 175, 202) բառերը: Հարկ է հետեւցնել հետեւաբար որ Ա. 470ի տողին «գաւաթ»ը վրիպում մըն է պարզապէս:

Դ. 127 «Բայց, Մենելաւ, չըմռացան քեզ աստուածները երջանիկ, 128 եւ մամաւանդ լուսապսակ ու փառահեղ դուստրը Զեւսի»:

Բնագրին մէջ Զեւսի դուստրը մակդիր մ'ունի ἀγέλεη (Bailly: qui emmène du butin), զոր Բազրատունի հայացուցած է «աւաթա-qui emmène du butin», Onesti «la predatrice»ով, Mazon «la ramasseuse de butin»ով, մինչ Համբարձումեան մէկդի թողած է: Այդ ջնջուածին փոխանակ աւելցուցած է իրմէ լուսապսակ ու փառահեղ մակդիրները Աթենասին ի պատիւ, զոր Հոմերոս չունի:

Դ. 259 եւ կամ յաճախ խնջոյքներում, ուր մեծամեծ արգիւացիք 260 Քաղցր գինին խառնարանում սիրով խառնում եմ ջրի հետ:

3. MAZON, «Homère Iliade», vol. I, p. 21.

Հոս ալ Համբարձումեան ինքնահնար յաւելումներ ունի բնագրի տողին վրայ. նոյն տեղ Բագրատունին ունի.

259 Եւ քէպէտ ի կոչումս, ուր գտեալ գինին մեծահարկի
260 Խառնեմ ի խառնարանս արգիացուցն ազատատեարք:

Բագրատունի կու տայ բնագրին միտքը. հոն կ'ըսուի թէ՝ երբ Արդիացիներու մեծամեծները (ազնուականները) կոչուներ կը նըստին, խառնարանին մէջ կը խառնեն յարդի, բոցեղէն (սեւ) գինին. ուրիշ յաւելում չկայ բնագրին մէջ, մանաւանդ ջուրին հետ խառնելու մեկնողական բացատրութիւնը աւելորդ է բոլորովին, ինչպէս աւելցուած կը գտնենք Համբարձումեանի քով:

Դիտելի է նաեւ՝ որ բնագրին մէջ բուն սեւ բառը չկայ գինին համար, այլ ալֆափ, օփօս, որ կը նշանակէ հրադոյն, բոցեղէն, տաք, կրակոտ, կայծկլտուն՝ (գործածուած գինիի համար). եւ որովհետեւ սեւ գինին է որ կրակի պէս կը վառի՝ Բագրատունին «սեւ»ով ուզած է բացատրել, որ աւելի մօտ է բնագրին քան Համբարձումեանի «Բագր»ը: Onesti զայն «vivido»ով, իսկ Mazon «aux sombres feux»ով բացատրած են. վերջինը թերեւս ամէնէն մօտ է նիւթապէս բնագրի բառին:

Համբարձումեանի քով կը պակսի նաեւ γερουσος οἶνος-ը, որ Բագրատունի մեծահարկիով հայացուցած է եւ ճիշտ կերպով կու տայ բնագրի միտքը. Bailly այդ բառը կը բացայայտէ. «vin d'honneur qu'on versait aux vieillards, c.à.d. aux chefs». Onesti (vino d'onore), Mazon (vin d'honneur) ունին համապատասխան տողին վրայ, այսինքն պատուաւոր հիւրերու վերապահուած գինի:

Ժ. 578-579 Բագմեցին անի ընթրիքի շուրջ, ըմպանակները լցրեցին եւ հեղեցին ամուշ գինին ի պատիւ վեհ Աթեմասի:

Վրիպում մըն է նաեւ 578 տողին վրայ «ըմպանակ»ի գործածութիւնը փոխանակ քակոյկի: Վրիպումը կը կայանայ ըմպանակները լեցրեցին մէջ, ուր ըստ բնագրին պէտք էր ըլլալ ἀπὸ δὲ κρητῆρας πλεῖου, զոր Բագրատունի ճշգրտօրէն թարգմանած է լիարուս ի քակուկէն, որմէ առնելով անոյշ գինին անշուշտ դաշխուրաններու մէջ (լոբեխան հասկցուած), կը թափէին Աթենասին նուէր: Համբարձումեան չէ անդրադարձած նախադասութեան կազմին մէջ թակոյկէն գինի առնելու այս պարագային, ինչ որ էական կէտ մըն է հոս:

Ուրիշ տեղ մը Բագրատունիի կրկնատաշտ քաժակը, որու մասին խօսեցանք, և որ բնագրին մէջ δέπας ἀμφικύπελλον է (կրկին քաժակի իմաստով), եղած է իր քով խոր քաժակ (Թ. 656) պարզապէս:

Աքայեցիներու ծովային նաւերու մասին գործածուած գեղատախտ (կամ գեղեցկատախտ), յոգնատախտ բառերը քննած աստեննիս՝ ցոյց տուինք թէ Հոմերոսի մէջ յաճախ կիրարկուած է ποταμῆς, նշանակելու համար թիւերու բազմութիւնը: Երեք տարբեր տեղերու մէջ՝ բնագրին նոյն բառը այլապէս հայացուած է Համբարձումեանէ, երկու անգամ ուղիղ, մէկ անգամ սխալ:

Բ. 74 Պատուէր կը տամ, որ բազմաթիւ նաւեր նստած փախչեն շուտով.

Բ. 175 Դէպի տունը մեր հայրենի, նստած նաւերը լայնանիստ.

Է. 88 Ծովարկելով սեւ Պոնտոսում իր նաւերով բազմաթիւս.

Յունարէնի ποταμῆς-ը կը նշանակէ հետեւաբար բազմաթիւ, զոր Բագրատունի յոգնատախտ, յոլովատախտ բառերով բացատրած է, ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու իր տեղը:

Համբարձումեանի «լայնանիստ»ը վերի երկրորդ օրինակին մէջ՝ փոխանակ «բազմաթիւ»ի, շփոթութիւն մըն է Հոմերոսի միւս բառին՝ ἐπισσελμος-ին հետ, որ կը նշանակէ նաւերու լայն, ամուր կառոյցը, նիստը. այս վերջին իմաստով գործածուած է Համբարձումեանէ նաեւ գեղականոյց (Բ. 170), գեղեցկանիստ (Թ. 683), Բագրատունիէ՝ գեղեցկատախտ (կամ երբեմն գեղատախտ): Համբարձումեան վրիպակով նոյն բառին դէմ տեղ մըն ալ դրած է միաշափ (Է. 84), որ չի բացատրեր բուն իմաստը, երբ Բագրատունի կը շարունակէ որ չի բացատրեր բուն իմաստը, երբ Բագրատունի կը շարունակէ մնալ իր խիստ ու պահանջկոտ եզրաբանութեամբը յառած նոյն բառին, իր գեղատախտին:

Վերոյիշեալ տողերէն մէկուն մէջ՝ ուր Բագրատունի ունի

Ի ծով ըզմաւս իւր անի ըզգեղատախտ եւ ըզմեմեմ (Թ. 683),

Համբարձումեան թարգմանած է

Ծով կը ձգի իր նաւերը գեղեցկանիստ եւ խորագող:

Հարցը խորագող բառին մասին է. յունարէնը ἀμφιέλιος, ըստ Bailly-ի նոր տպագրութեան (1950) կը նշանակէ «recourbéaux deux bouts, à double courbure» (Բ. 165), Onesti եւս ունի «navi curve»: Հետեւաբար երկու ծայրերը վեր բարձրացած, դէպի վեր ծռած նաւերու մասին է խօսքը. ասոնք ճօճելով կ'երթան ջուրերու վրայ, եւ իրենց արտաքին ձեւով ալ խոր եւ ծոցաւոր կը տեսնուին. որով Համբարձումեանի խորագողը, թէեւ ճիշտ չի համապատասխաներ բնագրի բուն բառին, սակայն կը համաձայնի իմաստին: Բագրատունիին փոխանակ մըն ալ շարժումէն կ'առնէ իր նշանակութիւնը: Bailly-ի գիտական բառարանը իր 1910ի տպագրութեան մէջ ունէր յունարէն ἀμφιέλιος-ի դիմաց՝ ջուրի վրայ ծիւղուող նշանակութիւնը միայն, այժմ 1950ի տպագրութեան մէջ՝ որ վերջերս մեր ձեռքը հասաւ,

սրբազրուած է եւ փոխանակուած միւս իմաստով: Երկու նշանակուած թիւներն ալ, հաւանաբար, դոյուլթիւն ունին բառին մէջ, Բազրատունի նախընտրած է «ծփանք»-ի, «տատանում»-ի դադարաւրը:

Այս քանի մը հարեւանցի համեմատական ակնարկներէն յայտնի է արուեստագէտ Բազրատունիի մէջ գերազանցութիւնը յունարէնի խոր ծանօթութեան հետ՝ նաեւ իր բծախնդրութիւնը բառերու հանդէպ, եւ ճաշակը զանոնք հայացնելու, երբեմն նոյն իսկ դնելով հոն զանազանութիւն, չկրկնելու համար նոյն բառերը, հակառակ որ յոյն բնագիրը իր աղբատութեամբ չէ կրցած բերել այդ ալլաղանութիւնը: Յունարէնի ἑπιδόμιος-ը, որ շարունակ կը կրկնուի, եւ կը նշանակէ քաջ ձիավարող, տիրապետող ձիու, Բազրատունի ունի հիացուցիչ փոփոխութիւններ. ἀβασμῆτος, ἀβασμαρῆς, ἀβασμαρῆτος, ἀβασμαρῆς, φασμαρῆς, որոնց դէմ Համբարձումեան կը դործածէ յաճախ ἀβασμαρῆς, եւ երբեմն ալ ἀβασμαρῆς (Գ. 343) բառերը:

Նմանապէս χορδοδολός-ի միակերպ դործածութեան փոխան՝ Բազրատունիի ճոխութիւնը դտած է այլեւայլ լուծումներ, ինչպէս կորդակափոփ, կորդակախորդ, սաղաւարտափոփ, սաղաւարտախորդ, ցցուափոփ, բառեր՝ որոնք Հեկտորի մակդիրներն են դիւցազներգութեան մէջ: Համբարձումեան կը դործածէ դրեթէ միայն կորդակափոփ, եւ անգամ մըն ալ (Գ. 324) զանց ըրած է Թարգմանել զայն հոն՝ ուր բնագիրը յայտնապէս ունի:

Համազասպ Համբարձումեան, որ «Ողիսական»ը եւս Թարգմանած է (Հրտ. Երեւան, 1958), ունի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը Հոմերոսի դործին շուրջ պատմաքննական եւ գրական հայեացքով «Մտորումներ Հոմերոսի մասին» խորագրով (Երեւան, ՀՍՄԳ, 1964): Ծանօթ է Ողիսականի ուրիշ Թարգմանութիւն մ'ալ, միւսէն տարի մը առաջ լոյս տեսած (Երեւան, Հայպետհրատ, 1957) եւ կատարուած յոյն բնագրէն՝ Սիմոն Գրքաշարեանի ձեռքով:

Համբարձումեան մասնագէտ մըն է անշուշտ, բայց իր հայացումը, որքան որ փառաբանուած Առաքել Առաքելեանէ, հեղինակ «Իլիական»ի հրատարակութեան նախաբանին, ճշտութեան եւ հաւատարմութեան տեսակէտով՝ Թերուլթիւններ ունի եւ երբեք համեմատութեան չի դար Բազրատունիի գեղարուեստական Թարգմանութեան հետ, միակը (կամ Թերեւս այն քիչերէն մէկը) որ համաշխարհային արժէքով Հոմերոսի դործը վերածած են օտար լեզուներու:

Առաքելեան անծանօթ է անոր իսկական արժէքին, որովհետեւ՝ եթէ ունենար գիտակցութիւնը այդ չքնդ եւ Թանկագին Թարգմանութեան, պիտի չդոհանար պարզապէս յիշատակելով զայն: Բայց Համբարձումեանին անտարակոյս ծանօթ է Բազրատունիին դործը, որուն չի հետեւիր շատ մօտէն, գերադասելով իր մտքի աղատութիւնը:

* * *

Կենթադրենք, հիմնուած քանի մը ակնարկներու եւ յիշատակումներու վրայ (Խոր. Պատմ. Ա. լր, Գիրք Պիտոյից, Գրիգոր Մազիստրոս), որ մեր նախնիք յունական մեծ դիւցազներգութիւնէն հայացուցած ըլլան հատուածներ. բայց ոչինչ գիտենք ստոյգ կերպով: Այդ բացը մեր կեղծ դասական գրականութեան շրջանին լրացուց Բազրատունի, իր աննման հայկաբանութեամբ: Մեր նպատակէն դուրս կը մնայ հոս Իլիականի շուրջ ունէ քննական հարցերու յուզումը, ինչպէս նաեւ Բազրատունեան Թարգմանութեան ներքին եւ արտաքին արժէքին քննութիւնը: Նպատակ չունեցանք նաեւ ուրիշ Թարգմանութիւններու հետ կատարել համեմատական լուրջ աշխատանքներ, այլ զարգացուց Ղազիկեան-Բազրատունեան աղբարին առիթով քանի մը պարզապէս Ղազիկեան-Բազրատունեան աղբարին առիթով քանի մը անդրադարձութիւններ: Բայց քանի որ յիշատակուեցաւ Համբարձումեանի դործը, մեր խորհրդածութիւնները փակելու համար կ'ուզենք փոքրիկ նմոյշ մը տալ այս վերջինիս Թարգմանութեան, համեմատուած Բազրատունիի եւ ուրիշ գեղարուեստական Թարգմանութիւններու հետ, հայ եւ օտար, տեսնելու համար գերազանցութիւնը հայ դասական արուեստագէտի անբաղդատելի հայացումին:

Առած ենք հոս Իլիականի Զ. երգին վերջաւորութիւնը, եւ յատկապէս Հեկտորի հրաժեշտի դրուագէն մաս մը եւ Պարիսի մուտքը պատերազմ՝ Համբարձումեանի Թարգմանութեան մէջ.

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ

Վերջին մասը հրաժեշտին

- Ասաց, դրեց իր զաւակին նա իր կնոջ ձեռքերի մէջ,
Մայրն իր որդուն կրծքին սեղմեց ու մեղմ ժպտաց արտասուելով,
Եետոյ դրկեց նա կնոջը, ձեռքով շոյեց, ապա ասաց.
485 «Մի՛ խորտակիր, ի՛մ նազելի, սիրտդ վշտով չի չափազանց.
Ո՞վ կարող է, բախտին ընդդէմ, ինձ Հադէսի տունն ուղարկել:
Բայց ոչ մի մարդ, որքան դիտեմ, չի խուսափի իր օրհասից,
Ո՛չ մեծագործն, ո՛չ երկչոտը, որ ծնւում է լոկ մի անգամ.
490 Ետ դարձիր տուն, ի՛մ սիրելի, ոստայն հիւսիք, դործդ հոգա,
Եւ պտոյտ տուր զո՛ր իլիկը: Հրամայիր ծառաներին՝
Լաւ աշխատել: Իսկ կռիւը հոգան է միայն տղամարդկանց,
Մանաւանդ ի՛մ, եւ բոլորի, որ ծնւել են սուրբ Իլիոնում»:
Այդ ասելով՝ դիւցազն Հեկտորն առաւ կորդակն իր ձիագէս,
495 Իսկ սիրասուն Անդրոմաքէն անձայն դիմեց դէպի տունն իր.
Բայց սրտաղեղ արցունքն աչքին՝ նա մերթ ընդ մերթ ետ էր նա-
Գնաց, հասաւ ապարանքը մարդակոտոր քաջ Հեկտորի, [յուժ.

- Որտեղ գտաւ իր բաղմաթիւ ծառաներին, նաժիշտներին,
 Եւ բոլորի սիրտը շարժեց, ու ողբացին նրանք տխուր:
 500 Ողբում էին քաջ Հեկտորին, — թէպէտ նա դեռ կենդանի էր, —
 Քանզի բնաւ յոյս չունէին, թէ ետ կը գայ նա ճակատից
 Կամ կ'ազատուի աքայացւոց յաղթ ձեռքերից ու կորովից:

Պարիսի մուտք պատերազմի մէջ

- Չյապաղեց իր մեծաշէն ապարանքում եւ Պարիսը.
 Հագաւ իսկոյն նա պղնձեայ իր զէնքերը ճաճանչաւառ,
 505 Եւ, ոտքերին ապաւինած, արագ վազեց դէպի քաղաք:
 Ինչպէս նժոյզն արագասոյր, միշտ մսուրից դարով սնուած,
 Կապը կտրած դուրս է վազում, դաշտը դոփում ոտնատրոփ,
 Սուրում դէպի գետը ծանօթ, ուր սովոր է միշտ լողանալ.
 Թռչկոտում է նա բարձրավիզ, բաշն ուսուերին թափահարում,
 510 Իր վայելուչ եւ բացառիկ գեղեցկութեամբ դո՛հ եւ հպարտ՝
 Արագաոտ նետում է դէպ զամբիկները, դէպի արօտ,
 Այդպէս Պարիս Պերիամոսեանը Պերգամի բարձր ամրոցից
 Սլանում էր խիզախ ու վեհ, շարժելով իր ոտքերն արագ:
 Իր եղբորը, աստուածազարմ քաջ Հեկտորին, հասաւ այնտեղ,
 515 Ուր քիչ առաջ սա սրտազին խօսակցում էր իր կնոջ հետ:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Վերջին մասը հրաժեշտին

- Ձայս ասաց եւ ամուսնոյն զորդեակն ի ձեռս ետ սիրայնոյ,
 Որ առեալ ընկալաւ ըզնա ի գիրկս իւր բուրաղուարթ
 Արտասուլախառն խընդութեամբ. առն յայն տեսիլ խանդաղա—
 485 Փայփայեաց ձեռքն ըզնա, կարգաց զանուն իւր և ասէ. [տեալ՝
 Նազելիդ իմ, մի՛ անչափ զինէն ի սուգ հարցի քո սիրտ,
 Ձի յառաջ քան ըզՀրամանսն ոչ ոք ի դժոխս ընկեսցէ զիս.
 Իսկ յօրհասէն՝ եւ ոչ զոք ի մարդկանէ կարծեմ փախչել,
 Ոչ ըզվատ եւ ոչ ըզքաջ, յետ միանգամ ի լոյս գալոյ:
 490 Այլ երթեալ քո ի տուն՝ քոյոց իրաց առնիջիւր պէտ,
 Ոստայնիդ եւ իւրոյդ, եւ աղախնայցըդ տուր հրաման
 Ըզդործովք գալ իւրեանց. հոգացեն արք ի պատերազմ
 Որ ծնեալքն են յիլին ամենեքին, ես մանաւանդ:
 Ասաց եւ ա՛ռ զգլխանոցն ձիադէ՝ Հեկտորն ահեղ.
 495 Իսկ կինըն սիրային ելեալ անտի գընաց ի տուն,
 Ըստէպ ըստէպ յետս հայելով եւ ջերմեռանդն հոսեալ արտօսը:
 Եւ փութով յապարանս մարդախոշորն Հեկտորի

- Ժամանեալ ի բարբենակ՝ եգիտ ըզդասս անդ աղախնայց,
 Եւ յարոյց ի նոսա յամենեսին կոծ ջայլական:
 500 Եւ սղբա կենդանւոյն զՀեկտոր ի տանն աշխարէին,
 Ձի չունէին ակն անդէն դառնալ նրմա ի ճակատուց,
 Ճողոպրեալ ի կորովից եւ ի բազկացն աքայեցւոց:

Պարիսի մուտքը պատերազմի մէջ

- Եւ ոչ Պարիս յամենայն ի բարձրաբարկ իւր ապարանսն,
 Այլ առեալ զանձամբ ըզգէնսն ի պղինձ պայծառ ճաճանչաւառիտ՝
 505 Ընդ ոստանըն խոյացաւ խիզախեալ յոտսըն ճեպընթացս:
 Որպէս ձի ասպաստանիկ եւ մըսրամուտ յագ ի քարի
 Կապակոտոր ընթանայ դռնթեալ ընդ դաշտ ոտնատրոփ,
 Սովորեալ ի լողանալ ի գեղասառ գետոյն վըտակս,
 Խայտալով բարձրավիզ եւ բաշք զուսովքըն տատանեալ,
 510 Ինքն ի գեղ վայելչութեան իւրում անձին նազելով սէդ,
 Զեալ ի ճապուկ ծունկըն ի ծանօթ վարէ զնա վայրս յարօտ ճայ—
 Զեալ ի ճապուկ ծունկըն ի ծանօթ վարէ զնա վայրս յարօտ ճայ—
 Այսպէս ճետըն Պրիամեան Պարիս յամրոյն ի Պերգամայ [կաց.
 Ի զէն ի զարդ փայլակնադէտ իբր արեգակն անցեալ գընայր
 Կայտռելով եւ խաղալով, եւ ճեմքն ի ճեպսըն ճախրէին:
 515 Եգիտ անդէն ըզՀեկտոր զգլխացաղն եղբայրն ի դառնալն անդ
 Ի տեղւոյն, ուր ըզբանիւք էր ընդ կընոջ իւրում եկեալ:

Առաջին հայեացքով Համբարձումեանի թարգմանութիւնը հաս—
 կընալի արեւելահայերէնով մը, թէեւ ոչ հարուստ, հաճելի ընթեր—
 ցում մը կ'ընծայէ, բայց երբ համեմատուի բնագրին հետ, երեւան
 ցում մը կ'ընծայէ, բայց երբ համեմատուի բնագրին հետ, երեւան
 կու դան թերութիւններ, աւելադրութիւններ, անհամապատասխան
 Հոմերոսի տողերուն նիւթական կարգին եւ իմաստներու լրիւ ամ—
 բողջականութեան. դրուած թուահամարներն ալ (տողերուն) ընդ—
 հանրապէս անճիշտ են. յունարէնին հետեւելով կազմած ենք տողե—
 րուն շարքը, վասնզի Համբարձումեանինները կա՛մ կ'առաւելուն կա՛մ
 կը նուագին:

Քննելով մանրամասնութեան մէջ՝ դիտել կու տանք հետեւեալ
 անդրադարձութիւնները.

- 483 Աւելադրութիւն մըն է իր կողմէն մայրն, որ բնագրին մէջ չկայ,
 այլ միայն ի ծէ, զոր Բազրատունի որ յարաբերական դերանու—
 նով լրացուցած է, Onesti «ed ella»ով, Mazon «et elle»ով: Նոյն
 տողին վրայ կը պակսի յղածոց բառին արտայայտութիւնը, դուրս
 տողին վրայ կը պակսի յղածոց բառին արտայայտութիւնը, դուրս
 թողուած ամբողջապէս՝ իբր թէ գոյութիւն չունենար. բնագրիւր կ'ը—
 սէ «ընդունեցաւ զայն իր հոտաւէտ գրկին վրայ». Κηώδης (ըստ Bail-
 ly-ի parfume, embaumé), բուրազուարթ թարգմանուած Բազրա—

տունիէն; «odoroso» Onesti-էն, «parfumé» Mazon-էն, կը բացա-
կայի ուրեմն Համբարձումեանի քով: Նկատելի է նաեւ նոյն տողին
բայը δέξασθαι ընկալաւ, թարգմանուած է սեղմեց (կրճքին վրայ) Համ-
բարձումեանէ. δέξιόμοιս կը նշանակէ ըստ Bailly-ի «accueillir à
bras ouverts». Mazon եւս թարգմանած է «le reçoit», մինչ Onesti
վրիպած է «lo strinse» (սեղմեց-ով) բացատրելով, ինչպէս Համ-
բարձումեան:

486 Նազելի եղբւր գեղեցիկ եւ գիւտաւոր է. նոյնը ունի Բադրատունի
եւս: Բառական իմաստով բնագրին՝ δαιμονίη է չուառ, թշուառ
(Bailly: infortunée), ինչպէս ունի Onesti «misera», իսկ Mazon
«pauvre folle», իբր միամիտ, խեղճ: Այս միեւնոյն բառը այլուր
(ինչպէս Զ. երգին 326, 407, 486, 521 եւ ԻԴ. երգի 194 տողերուն
վրայ) այլեւայլ կերպով, ըստ իմաստին եւ ըստ պարագային կամ
ըստ անձին՝ որուն ուղղուած է խօսքը, գործածուած է փաղաքա-
կան իմաստով. ա՛յ քշուառ, ա՛յ վեհ, ա՛յ փաջ, ա՛յ հէֆ (Բադրա-
տունի), եւ կամ քշուառական, անմիտ, ա՛յ փաջ, դժբախտ (Համ-
բարձումեան), համաձայն յունարէն δαιμόνιος բառին այլազան նշա-
նակութեան, առնուած մերթ իբր գերագոյն անձ, աստուածային
միջնորդ, արտակարգ եւ զարմանալի էակ, եւ մերթ գութի զգաց-
ման արտայայտութեամբ՝ ինչպէս երբ Հեկտոր խօսքը կ'ուղղէ իր լա-
ցող կնոջ՝ ա՛յ նազելի ձեւով, եւ մերթ ալ արհամարհանքի արտայայ-
տութեամբ, ինչպէս Համբարձումեան տեղ մը գործածած է (Զ. 407)
ա՛յ դու անմիտ ձեւով՝ հոն ուր Անդրոմաքէ յուզուած խօսքը կ'ուղղէ
Հեկտորի, մինչդեռ նոյն տեղը Բադրատունի ունի ա՛յ վեհդ, որ ա-
ւելի յարմար է կնոջ բերնին մէջ՝ իբրեւ հիացումի, վախի զգացումի
արտայայտութեան նշան: Եւ այս բոլոր զանազանութիւնը՝ յունարէն
միեւնոյն եղբին, որ Հոմերոսի քով կը յայտնուի δαιμόνιε, δαιμονίη
կոչական ձեւով արականի եւ իգականի:

487 Համբարձումեան հարցական ձեւով թարգմանած է դրական ըս-
ուած խօսք մը. ա՛յ կարող է, բախտին ընդդէմ, ինձ Հադէսի
տունն ուղարկել, ուր բնագրին մէջ դիտելի են բախտ – ֆալստագիր –
հրաման եւ Հադէս – դժոխք բառերը.

οὐ γὰρ τίς μ' ὤπηρεῖ αἰσάν ἀνὴρ Ἄϊδι προΐαψαι

Զի յառաջ քան զՀրամանսն ոչ ոք ի դժոխս ընկեացէ զիս (Բադր.):

Ասկէ աւելի բառական ճշտութիւն չէր կարելի ստանալ արուես-
տագէտէն. αἰσα, ης (ή) ըստ Bailly-ի է «décision, arrêt ou volonté
d'un dieu», որ կրնայ փոխանակուիլ հիներու բախտ եւ ֆալստագիր
եղբներուն հետ: Բադրատունիի Հրամանքը ճիշտ բառն է վնիդին տեղ:

Ἄϊδος (δ) ըստ Bailly-ի է «Hadès (Pluton) roi des enfers».
Հադէսի կամ Պղուտոնի տուն, նոյն է փոխաբերաբար ըսուած տար-
տարոսի ու դժոխքի հետ. Բադրատունի շատ հասկնալի եղբով մը
ի դժոխս թարգմանած է, մինչ Համբարձումեան հադէսի տուն, որ
մեղի Հայերուս մութ կը մնայ իբր հայկական տառադարձութիւն հեղ-
լեն դիցաբանական անունին:

493 Համբարձումեան ունի «սուրբ» Իլիոն աւելադրութիւնը, որ չկայ
բնագրին մէջ:

495 Իսկ սիրասուն Անդրոմաքէն անձայն դիմեց դէպի տունն իր.

ἄλοχος δὲ φίλῃ οἴκονδ'ε βεβύχαι

Իսկ կիներն սիրային ելեալ անտի գրեաց ի տուն.

Պարզ եւ բառական է Բադրատունին, զարդարուն եւ աւելադրու-
թիւններով լի՝ Համբարձումեանին տողը, ուր աւելի են Անդրոմաքէ
թիւններով լի՝ Համբարձումեանին «սիրային»ը հասկնալու է սիրականի եւ
եւ անձայն. Բադրատունիի «սիրային»ը հասկնալու է սիրականի եւ
սիրելիի իմաստով [aime(é), chéri(e)], եւ ոչ թէ աշխարհաբարի մէջ
առած արդի իմաստով, որով կ'ըսենք սիրային դէպք, սիրային վէպ:
Սիրային որպէս «սիրելի» գործածուած է նախնեաց քով (տես ՆՀԲ):

498-499 ... ծառաներին, նաժիշտներին. կը բաւէր մէկը ասոնցմէ
եւ ըստ բնագրին, πολλὰς ἀμφιπόλους-ը պէտք էր թարգմանուիլ
միայն աղախիններով, ինչպէս Բադրատունին ըրած է:

499 Եւ բոլորի սիրտը շարժեց, ու ողբացին նրանք տխուր:

Այս տողին վերջին մասն ալ աւելորդութիւն է իրմէ. բնագիրը
կ'ըսէ պարզապէս. «անոնց ամէնուն մէջ արթնցուց ողբ ու կոծ».
ողբացին նրանք տխուրը բոլորովին կրկնութիւն մըն է եւ ընդլայնում
զաղափարին՝ տողը լեցնելու համար:

506 Ինչպէս նժոյգն արագասոյր, միշտ մտորից գարով սնուած
չի համապատասխաներ յունարէնին. արագասոյր բառը հոս իր
տեղը չէ. բնագրին στατος ἵππος-ը կը նշանակէ «cheval qui reste à
l'écurie» (Bailly), եւ ոչ թէ արագ սուրացող: Բադրատունին հոս
ալ ճարտարօրէն դտած է բառը. ասպաստանիկ ձի, ճիշտ համապա-
տասխան տեղւոյն եւ իմաստին:

508 ... սուրում դէպի գետը ծանօթ...: Ծանօթ բառը անիմաստ է.
բնագիրն ունի ἐϋρρεῖος, որ կը նշանակէ գեղասահ, լաւ ընթացք
ունեցող գետ, Onesti «fiume bella corrente» եւ Mazon «aux belles
eaux d'un fleuve» արտայայտութեամբ կը բացատրեն եւ կու տան
ճշգրտօրէն բնագրին միտքը: Իսկ Բադրատունին յունարէնին պէս

diletta mia, ti prego; oltre misura
non attristarti a mia cagion. Nessuno,
se il mio punto fatal non giunse ancora
spingerammi a Pluton: ma nullo al mondo,
sia vil, sia forte, si sottragge al fato.
Or ti rincasa, e a' tuoi lavori intendi,
alla spola, al penneccchio, ed alle ancelle
veglia su l'opre; e a noi, quanti nascemmo
fra le dardanie mura, a me primiero,
lascia i doveri dell'acerba guerra ».

Raccolse al terminar di questi accenti,
l'elmo dal suolo il generoso Ettore,
e muta alla magion la via riprese
l'amata donna, riguardando indietro
e amaramente lagrimando. Giunta
agli ettòrei palagi, ivi raccolte
trovò le ancelle, e le commosse al pianto.
Ploravan tutte l'ancor vivo Ettore
nella casa d'Ettòr le dolorose,
rivederlo più mai non si sperando
reduce dalla pugna, e dalle fiere
mani scampato de' robusti Achei.

Ritorno al campo

Non producea gli indugi in questo mezzo,
dentro l'alte sue soglie, il Prīamíde
Paride: e già di tutte rivestito
le sue bell'armi, d'Ilio, folgorado,
traversava le vie con presto piede.

Come destriero che di largo cibo
ne' presèpi pasciuto, ed a lavarsi
del fiume avvezzo alla bell'onda, alfine,
rotti i legami, per l'aperto corre,
stampando con sonante uguna il terreno;
scherzan sul dosso i crini, alta s'estolle
la superba cervice, ed esultando
di sua bellezza, ai noti paschi ei vola,
tale di Príamo il figlio dalla rocca
di Pérgamo scendea, tutto nell'armi
esultante e corrusco come sole.

Si ratti i piedi lo portâr, ch'ei tosto
il germano raggiunge appunto in quella
che dal tristo parlar si dipartía
della consorte.

Գիտակից ենք եւ կը խոստովանինք որ իտալական կեղծ-դասա-
կանութեան շրջանի տաղաչափական ճարտարութիւն մըն է սա տըր-
ուածը, զմայլելի, ուր Մոնթի, որ քաջ յունագէտ մըն ալ է, գիտ-
ցած է ստեղծել արուեստի էջ մը, թէեւ բնադրային հաւատարմու-
թեան նկատմամբ՝ նուազ յաջող: Այլապէս ալ չէր կրնար իր «մե-
տասանոտեան»ին մէջ սեղմել լայնաշունչ տողերը Հոմերոսի: Եւ ար-
դարեւ առաջին մասին մէջ, ուր կը նկարագրուի Անդրամաքի եւ
Հեկտորի պատահումը, Մոնթի 28 տող ունի՝ բնադրին 22ին դէմ,
իսկ երկրորդ մասին մէջ, դարձ դէպի պատերազմի դաշտը, Մոնթի
ունի 25 տող՝ բնադրի 17ին դէմ: Հսկայական աճում տողերու, ընդ-
լայնում մը, որ կու գայ մասամբ լեզուէն, բայց մեծ մասամբ չա-
փին կարճ շունչէն:

Դիտելի են նկատմամբ բնադրական հաւատարմութեան.

1. Աւելադրութիւն մըն է «acerba» մակդիրը, դրուած «guerra»ի քով, ուր բնադիրը 492րդ տողին վրայ ունի պարզապէս պատե-
րազմ:
2. Բնադրի 490րդ տողի Իլիոն պարզ անունը վերածուած է երկար
փոխարեքական արտայայտութեան «fra le dardanie mura»:
3. Կը պակսի 494րդ տողին վրայ սաղաւարտ բառին մակդիրը ձիագի
(= chiomato) բառը, ըստ բնադրի χόρσθα ἵππουριν (= սաղա-
ւարտ ձիագի), եւ ատոր տեղ աւելցուած է իր կողմէն «dal suolo»
(= գետնէն), որ բացատրական յաւելում մըն է: (Հեկտոր իր
(= գետնէն), որ բացատրական յաւելում մըն է: (Հեկտոր իր
մանկիկը չվախցնելու համար գլխէն վար առած էր սաղաւարտը):
Աւելորդ էր այդ յաւելումը, նախ՝ որովհետեւ չկայ բնադրին մէջ,
երկրորդ՝ արդէն կ'ենթադրուի:
4. Աւելադրութիւն մըն է նաեւ «le dolorose» բառը, իրրեւ լավան
կիներ՝ բնադրի 500րդ տողին վրայ, ուր կը նկարագրուի Հեկտոր-
ի ողբը Անդրոմաքէն եւ աղախիններէն՝ նախ քան անոր մահը:
5. Կը պակսի ճայիկ - cavalla բառը, էական կէտ մը նկարագրու-
թեան մէջ 511 տողին. Մոնթի գոհացած է միայն «pascoli» (=
արօտավայր)ով:
6. Բայց իր աւելադրութիւններուն մէջ ամէնէն անհաճելին, տափակ
ու երկարը՝ 507րդ տողին դոքթեալ ընդ դաշտ ոտնատրոփին դէմ
որքան գեղեցիկ, կուռ, ուժեղ է հա-
յերէնը, այնքան տափակ իտալերէնը. «stampando con sonante u-

gna il terreno», դրուած է բնագրի մէջ πεδίοιο χροαίνων-ի դիմաց, որ պարզապէս եւ բառական վերածումով կը նշանակէ «կը վազէ դաշտավայրէն քառատրոփ արշաւելով»: Մոնթի «galoppando»-ի տեղ նախընտրած է դժուարին, անուղղակի եւ երկար ձեւ մը՝ բացատրելու համար քառատրոփ վազքը ձիուն. կատարեալ «preciosité» մըն է իր այս վերածումը, համաձայն իր դարուն մտայնութեան. ըսել՝ քառատրոփի տեղ «հետքեր դրոշմել հնչուն եղունգներով դաշտադետնի վրայ» պարզէն խուսափել մըն է, ի սէր այն ոճաբանութեան՝ որ սիրուած եղանակն էր արտայայտութեան, նախ փրանսայի մէջ ԺԷ. դարու առաջին կէսին, եւ որ յետոյ տարածուեցաւ հետզհետէ իտալիա. Մոնթի դեռ տխուր աղ-դեցութիւնը կը զգացնէ այդ արուեստական կեղծ ու անբնական նրբութեան:

ԼԸՔՈՆԹ ՏԸ ԼԻԼ ԵՒ ԷԹԹՈՐԷ ՌՈՄԱՆԵՈՒԼԻ

Կեղծ դասականութեան շրջանէն ետքն ալ, ռոմանթիքներու օրով դասականներու սէրը չմեռաւ. 1800ի մարդիկը դեռ Եւրոպայի մէջ կը սիրէին հին արուեստը, իբրեւ աղբիւր գեղեցկի ներշնչումին: Լըֆոնթ տը Լիլ (1818–1894) յունադէտ մը, ռոմանթիքմի ամէնէն տաք ու բեղուն շրջանին, թարգմանած է յատուկ նախանձախընդրութեամբ իլիականն ու Ոդիսականը, հաւատարմութեան բծախընդրութենէն մղուած: Եսքիդէս, Սոփոկլէս, Եւրիպիդէս իր սիրելիագոյն թատերադիրներն էին իրենց բնադիրներուն մէջ, ինչպէս Անակրէոն եւ քնարերգիները: Նոյն սէրն ու նախանձախընդրութիւնն ունեցաւ Մոնթիի դարէն ետք՝ Էթթորէ Ռոմանեոլի, որ դրեթէ բոլոր յոյն դասականները վերաքննեց ու թարգմանեց իտալական նոր արուեստով, որ այլեւս 1700ինը չէր: Այս արուեստագէտները ունէին ուրիշ մերձեցում մը դասականներու թարգմանութեան հարցին մէջ. բնադրական ճշգրտութիւնը զիսաւոր չարժանիքն էր անոնց, ինչպէս Լըքոնթ տը Լիլին, որ ի հեճուկս զինքը կանխող կարգ մը ուրիշ գեղարուեստասէր յունադէտներու դրական թարգմանութիւններուն, ասպարէզ իջած է վերստին ձեռնարկելու անոնց, նոյնիսկ արձակ, որպէսզի չզոհուի բնագրին հարադատութիւնը ֆրանսական լեզուի գեղեցիկ արտայայտութեան պահանջներէն:

Իլիականի թարգմանութեան նախարանը, կամ աւելի ուղիղ՝ ներկայացումի խօսքն ըրած է Հրատարակիչը (Librairie Alphons Lemerre) թարգմանիչին տեղ, վեր հանելու համար ատոր արժէքը, չեղտելու ժամանակներու փոփոխութիւնը եւ ներկայի պահանջը, դասականներու դործին մօտենալու խստապահանջ ճշգրտութեամբ⁴.

Կենթադրենք թէ հաճելի պիտի ըլլայ լսել Զ. երգէն առնուած

միւսնոյն կտորին նաեւ ֆրանսերէնը Լըքոնթ տը Լիլի թարգմանութեամբ, որ թէեւ արձակ՝ բայց սահուն, բնական, պարզ ու հարադատ մնալու ճիշդով՝ դրաւիչ բան մ'ունի, թէեւ ոչ բոլորովին անթերի:

LECONTE DE LISLE

Ayant ainsi parlé, il déposa son enfant entre les bras de sa femme bien-aimée, qui le reçut sur son sein parfumé, en pleurant et en souriant; et le guerrier, voyant cela, la caressa de la main et lui dit:

— Malheureuse, ne te désespère point à cause de moi. Aucun guerrier ne m'enverra chez Aidès contre ma destinée, et nul homme vivant ne peut fuir sa destinée, lâche ou brave. Mais retourne dans tes demeures, prends soin de tes travaux, de la toile et de la quenouille, et mets tes servantes à leur tâche. Le souci de la guerre appartient à tous les guerriers qui sont nés dans Ilios, et surtout à moi.

Ayant ainsi parlé, l'illustre Hektôr reprit son casque à flottante queue de cheval. Et l'Épouse bien aimée retourna vers ses demeures, regardant en arrière et versant des larmes. Et aussitôt qu'elle fut arrivée aux demeures du tueur d'hommes Hektôr, elle y trouva ses nombreuses servantes en proie à une grande douleur. Et celles-ci pleuraient, dans ses demeures, Hektôr encore vivant, ne pensant pas qu'il revînt jamais plus du combat, ayant échappé aux mains guerrières des Akhaïens.

Et Pâris ne s'attardait point dans ses demeures; mais ayant

4. Le temps des traductions infidèles est passé. Il se fait un retour manifeste vers l'exactitude du sens et la littéralité. Ce qui n'était, il y a quelques années, qu'une tentative périlleuse, est devenu un besoin réfléchi de toutes les intelligences élevées. Le goût public s'est épuré en s'élargissant.

La traduction de l'Iliade que nous publions aujourd'hui offrira, ce nous semble, une idée plus nette et plus vraie de l'œuvre homérique que celle qu'en ont donnée les versions élégantes de tant d'écrivains, remarquables et savants sans doute, mais qui n'ont pas cru devoir reproduire, dans son héroïque et rude, la poésie des vieux Rhapsodes connus sous le nom d'Homère.

M. Leconte de Lisle a tenté de faire ce que ces honorables devanciers ont négligé d'entreprendre.

L'ÉDITEUR

(Libr. Alphons Lemerre, Paris)

revêtu ses armes excellentes, d'un airain varié, il parcourait la ville, de ses pieds rapides, tel qu'un étalon qui, longtemps nourri d'orge à la crèche, ses liens étant rompus, court dans la plaine en frappant la terre et saute dans le fleuve au beau cours où il a coutume de se baigner. Et il redresse la tête, et ses crins flottent épars sur ses épaules, et, fier de sa beauté, ses jarrets le portent d'un trait aux lieux où paissent les chevaux. Ainsi Pâris Priamide, sous ses armes éclatantes comme l'éclair, descendait de la hauteur de Bergamos; et ses pieds rapides le portaient; et voici qu'il rencontra le divin Hektôr, son frère, come celui-ci quittait le lieu où il s'était entretenu avec Andromakhè. (VI)

Լըքոնթ տը Լիթի թարգմանութեան մէջ անդամ, թոյլ տրուի մեղի, բնագրին համեմատութենէն հանուած եղբայրացութեամբ, նըկատի առնել տալ ինչ ինչ տողերու վրայ (Ֆրանսացի թարգմանիչը չունի տողերու համարաթիւ) տակաւին թերութիւններ կամ անճշտութիւններ: Օրինակներով խօսինք.

484 ... en pleurant et en souriant. (Leconte de Lisle)

այնքան յաջող արտայայտութիւն մը չէ բնագրին ծաղրօթն յελάσασα-ին (բառացի՝ «արտասուողին ժպտելով»), զոր հիանալի կերպով թարգմանած է Բազրատունի «արտասուած խնդութեամբ»ով, շատ աւելի գրական եւ գեղեցիկ անշուշտ՝ քան «en pleurant et en souriant»ը, ուր կարծես թէ զիրար կը չէզոքացնեն երկու տարբեր գործողութիւններ, լալ ու ժպտիլ միաժամանակ: Բազրատունիի բանաձեւին մէջ կը մնայ քողարկուած այդ հակասութիւնը: Նրբութիւն մը՝ որ լեզուէն պատճառուելով հանդերձ՝ կախում ունի նաեւ թարգմանիչի մտածելու եղանակէն. Mazon նոյն տեղը նրբամըտօրէն մօտեցուցած է բնագրին՝ իր «avec un rire en pleurs»ով:

Նոյն տողի վրայ՝ բնագրին սա բառերուն դէմ πόσις ὀλέγεσε νοήσας, Լըքոնթ տը Լիլ ունի «Et le guerrier, voyant cela», մինչդեռ բնագրին բառացի թարգմանութիւնն է ամուսինը տեսնելով զայն գրաց. բնագիրը ունի՝ ամուսինը (= πόσις), Լըքոնթ տը Լիլ՝ le guerrier, բնագիրը ունի գրաց (= ὀλέγεσε), Լըքոնթ տը Լիլ զանց ըրած է այդ բառը: Ո՛ւր է փնտռուած ճշգրտութիւնը: Mazon՝ որ վերջին Ֆրանսական հարազատագոյն եւ քննական թարգմանութիւնն է, ունի շատ ճիշտ կերպով. «son époux, à la voir, alors a pitié».

485 la caressa de la main et lui dit (Leconte de Lisle) լաւ է, բայց քիչ մը թերի կը մնայ տակաւին. կայ փոքրիկ նրբութիւն

մըն ալ բնագրին մէջ՝ որ կը պահսի իր քով. հոն ոչ թէ պարզապէս lui dit է, այլ ամուսինը տալով կ'ըսէ ունի յոյնը:

497 Et aussitôt qu'elle fut arrivée aux demeures.

Համապատասխան այս տողին վրայ բնագիրը ունի δόμιος εὖ ναιετάοντας, զոր Բազրատունի կը թարգմանէ (ծախանի) յապարանս բարեբնակ, դրեթէ բառական ճշգրտութեամբ յունարէնին, որ կը նշանակէ համգտաւէտ պալատ. բարեբնակը (ναιετάω բայէն և εὖ-էն) մէկդի թողուած է Լըքոնթ տը Լիլէն, մինչ Mazon-ի քով ձեւով մը գէթ հասկցուած է, երբ կ'ըսէ. «elle arrive bientôt à la bonne demeure...»:

Աւելի ծանր է զանցառութիւնը եւ շրջումը իմաստին սա տողին մէջ՝ որ կ'ըսէ.

502 Ayant échappé aux mains guerrières des Akhaiens.

ուր «guerrière»ը ածականաբար առնուած է «mains»ի, մինչդեռ ուրիշ է բնագրին միտքը. ... προφυγόντα μένος καὶ χεῖρας դեռ ուրիշ է բնագրին միտքը. ... προφυγόντα μένος καὶ χεῖρας 'Αχαιῶν, որ բառացի կը նշանակէ «ճողողաբերով կատաղութենէն եւ 'Αχαιῶν, որ բառացի կը նշանակէ «ճողողաբերով կատաղութենէն եւ ձեռքերէն Աքայեցւոց»: Լըքոնթ տը Լիլի քով ուրեմն ինկած է μένος ձեռքերէն Աքայեցւոց: Լըքոնթ տը Լիլի քով ուրեմն ինկած է μένος եւ χεῖρ գոյականն ալ դարձած է ածական: Mazon իմաստը ճշգրտուած է «en échappant à la fureur et aux mains des Achéens»ով:

503 Այս տողին վրայ եւս յունարէնի ἐν ὑψηλοῖσι δόμοισιν-ը Mazon թարգմանած է «dans son haut palais», մինչ Լըքոնթ տը Լիլ՝ պարզապէս «dans ses demeures», ուտելով բարձր (ὑψηλοῖσι) մակդիրը պալատին:

Անշուշտ ներքին չէին յանուն հաւատարմութեան եւ ճշգրտութեան ձեռնարկուած թարգմանութեան մը մէջ (1866) նման անտեղութիւններ: Չկարծուի թէ պարզապէս խճճելու նպատակ մը մեղ սուբիւններ: Չկարծուի թէ պարզապէս թարգմանութիւնը Քըքոնթ տը Լիլի. կը շարժէ այնքան դրուատուած թարգմանութիւնը Քըքոնթ տը Լիլի. ինչպէս քանի մը տողերու մատնանշումէն յայտնուեցաւ, այդ դեմքի փորձն ալ ինքնին զերծ չէ թերութիւններէ, համեմատուած զեցիկ փորձն ալ ինքնին զերծ չէ թերութիւններէ, համեմատուած Բազրատունիի աւելի կատարեալ հայացումին հետ: Ամբողջական թարգմանութիւն մը անտարակոյս մեղ պիտի դնէր աւելի լայն կարեւորութիւններու դիմաց, տեսնելու թեր ու դէմ փաստեր կատարեալ լիութիւններու դիմաց, սակայն փոքրէն՝ դուն մեծը հասկցիր, կամ միաւորէն ամբողջը, ինչպէս կ'ըսէ առածը:

Լըբոնթ, որ Լիլեն առաջ Ֆրանսական դրականութեան մէջ երեւցած են, ինչպէս ակնարկեցինք, ուրիշ թարգմանութիւններ Իլիականի. Mme Dacier-ի, Bitaubé-ի, Lebrun-ի եւ 1815ին Dugas Montbel-ինը, որ 1879ին արդէն իր հինգերորդ տպագրութիւնը կ'ունենար, ինչպէս P. Giguet-ինը՝ որ 1888ին իր տասնհինգերորդ տպագրութիւնը կ'ողջունէր: Ասոնք բոլորն ալ կը կանխէին Լըբոնթ, որ Լիլը եւ էին գլխաւորները հրապարակի վրայ: D. Montbel ունէր քննական եւ գրական հայեացքով նախաբան մըն ալ, շեշտելով դիւցազնեղութեան միջազգային կարեւորութիւնը եւ ընելով բնագրին պատմականը: Իր դործը բազմահատոր է եւ քննական: Այս բոլորէն ալ առաջ՝ կար թարգմանութիւնը Etienne Aignan-ի, արդէն քանի մը ողբերգութիւններու եւ պատմական դործերու հեղինակ, որ նախանձախնդրութիւնը ունեցած է օժտելու իր ազգին դրականութիւնն ալ դեղարուեստական թարգմանութեամբ մը, ինչպէս (ըստ իր ընծայականին՝ ուղղուած Նափոլէոն կայսեր) ունէին Իտալացիները, Անգլիացիները եւ Գերմանները⁵: Իր թարգմանութիւնը բանաստեղծական շնորհ ունի, թէեւ ոչ բառական հաւատարմութիւն եւ խիստ ճշգրտութիւն, դասականներու սիրուած երկոտասանոտեանով ու ազատ թռիչքով, ներդաշնակ ու սահուն գնացքով. կարելի է ըսել էթ. Բոմանեոլիի ըրածը կատարած է ինքը Ֆրանսայի համար, անկէ առաջ, թէեւ նուազ բծախնդրութեամբ:

Անցնինք տեսնելու ԺԹ-ի դարու անցքին վրայ, վերջին դասականներէն դէպի մեր այժմեան արուեստը փոխակերպուող հոսանքի մարդոց ներկայացուցիչ՝ էթթորէ Բոմանեոլիի փորձն ալ, որ լայն հմտութեամբ եւ գիտակցութեամբ շօշափեց յոյն զոյգ դիւցազնեղութիւնները, քնարական բանաստեղծութիւնները, Պինդարն ու երրեակ ողբերգութիւնները, իրենց բնագրիներու ուսումնասիրութեամբ: Բոմանեոլիի Ողիսականը, Իլիականը խնամոտ աշխատանքներ են⁶, մինչեւ այսօր պահած իրենց գնահատանքի արժանի կողմերը, հակառակ որ հաւատարմութեան առաւելագոյն ճիգով հրապարակ հանուած է Rosa Calzecchi Onesti-ի թարգմանութիւնները (1968ին Իլիականը, եւ 1970ին Ողիսականը, Einaudi հրատարակչական տունէն):

Տեսնենք ուրեմն Բոմանեոլիի արուեստը՝ նախապէս քննութեան առնուած կտորին թարգմանութեան մէջ:

5. «L'Italie, Sire, l'Allemagne, l'Angleterre, toutes les nations savantes possédaient une version poétique de l'Iliade; la France seule n'en avait pas. J'ai tenté de faire passer dans la langue universelle cet immortel et vaste monument». L'Iliade, traduite en vers français, Paris, Impr. d'Adrien Egron, seconde édition, 1812.

6. Ed. Nicola Zanichelli, Bologna, *Odissea* (1923), *Iliade* (1924).

ROMAGNOLI («Iliade», canto VI, fine)

Detto così, fra le braccia depose alla sposa diletta il suo bambino. Andromaca al seno odoroso lo strinse, e fra le lagrime rise. E vide lo sposo quel riso, e si commosse, e a farle carezza distese la mano: «O poverina! — le disse — non stare ad affliggerti troppo: ché contro il fato nessuno potrà giù nell'Ade piombarmi: ché la sua sorte, ti dico, nessuno degli uomini schiva, né buono, né malvagio, come essa per lui sopraggiunga. Via, dunque, adesso, a casa ritorna, ed all'opere attendi, alla tua rocca, al telaio, partisci comandi alle ancelle, ch'esse lavorino. E gli uomini, quanti ne nacquero in Ilio, — io più che tutti gli altri — dovranno pensare alla guerra».

Detto così, raccolse dal suolo il crinito cimiero Ettore; e verso casa moveva la sposa diletta, spesso volgendosi addietro, versando amarissimo pianto. Subito, quindi alla grande magione d'Ettore giunse, d'Ettore, sterminatore di genti; e trovò molte ancelle quivi raccolte, che tutte levaron, vedendola, un pianto. Ettore, vivo ancora, piangevano nella sua casa, ché non avevano più speranza che vivo tornasse dalla battaglia, e alle mani sfuggisse e al furor degli Achivi.

Ne troppo a lungo indugiava nell'alta magione Alessandro. Anzi, poiché le belle armi di bronzo ad intarsi ebbe cinte, traverso la città si lanciò sui piedi veloci, come un cavallo, d'orzo pasciuto al presepe e rinchiuso, uso a tuffare le membra nell'ampia corrente del fiume, che, quando i lacci spezzò, scalpitando si lancia sul piano, fiero, tenendo pur erta la testa: d'attorno, sul dorso balzano i crini; e, ratte, lo portano via le ginocchia, conscio di sua beltà, dove pascono gli altri corsieri. Paride similmente, di Pergamo via per la rocca, tutto fulgente nell'armi correa, come un sole, e levava alte le grida, portandolo i piedi veloci; e d'un tratto, Ettore, il prode fratello raggiunse, che appunto dal luogo si distaccava dove parlato egli aveva con la sposa.

Թոյլ տրուի մեղի քանի մը կէտերու շուրջ դիտել տալ Romagnoli-ի եւ Onesti-ի համեմատական պատկերը՝ առնչութեամբ բընագրին:

- 483 ... Andromaca al seno odoroso lo strinse (Romagnoli)
Ed ella lo strinse al seno odoroso (Onesti).

Romagnoli Անդրոմաքի անուանին յաւելումը ունի բնագրին վրայ, յինքեան աւելորդ՝ բայց տաղաչափական ամբողջացումի պահանջ մըն էր անշուշտ. lo strinse (զայն սեղմեց), նոյն է երկուքին մէջ ալ, հակառակ բնագրին բառական բուն մտքին, որ δέξαστο է (ընդունեցաւ, ամփոփեց, առաւ), ինչպէս հասկցած են ուրիշ թարգմանիչներ եւ մանաւանդ Բաղրատունին: Անշուշտ Romagnoli իմաստէն շատ չի հեռանար այս շեղումով, բայց ճշգրտութեան պակաս մըն է միշտ: Այս մասին արդէն նախապէս ալ խօսք ըրինք ուրիշ առիթով:

- 485 ... e a farle carezza distese la mano

Թերի է եւ չի տար ամբողջական միտքը տողին. բնագրին ունի

χειρὶ τέ μιν κατέρεξεν ἔπος τ' ἔφατ' ἔκ τ' ὄνομ' αἶξε

Փայփայեաց ձեռքովն ըզնա, կարդաց գանումն իւր եւ ասէ (Բաղր.):

Յոնիական բարբառին բոլոր դժուարութիւնը եւ բնիկ նկարագիրը յայտնող տողերէն մէկն է այս (ἔφατο փոխ. ἔφη ի փղմէն), զոր Բաղրատունի հիանալի կերպով թարգմանած է. առաջին մասը՝ ὀνομ' αἶξε փայփայեց զինքը, համեմատաբար պարզ է եւ բոլոր թարգմանիչներուն քով նոյն, բայց երկրորդ մասը չէ հասկցուած. Romagnoli ուղղակի զանց ըրած է զայն. Onesti տարօրինակ կերպով չըփոթ արտայայտութիւն մ'ունի. «le disse parole, parlò così», մինչդեռ բառացի կերպով պիտի ըլլար «prese parola e la chiamò per nome», Mazon ալ բոլորովին ճշգրիտ չէ, երբ կ'ըսէ. «il lui parle, en l'appelant de tous ses noms». այլեւայլ անուններու խնդիր ու ակնարկ չկայ հոս. այդ բացատրութիւնը կը հեռացնէ բնագրէն:

Նմանապէս Լըքոնթ տը Լիլ իր «la caressa de la main et lui dit»-ով կը մնայ անկատար, տողին ամբողջութիւնը տալու մէջ:

Միայն Բաղրատունի է որ թափանցած է տողի իմաստին եւ փոքրիկ չըջում մ'ընելով (որ աւելի բնականութիւն կու տայ անոր) ըստեղծած է իր տողը. կարդաց գանումն իւր եւ ասէ. այսինքն՝ լռութենէ մը ետք, յետ քնքշօրէն վայելակերպութեան՝ եւ տալու անունը (սէր ու մտերմութիւն յայտնելու նշան) «նագիլիդ իմ...»: Այս ձեւով ներկայացումը հասկնալի է եւ բնական:

Միեւնոյն վրիպումը կը դտնենք Onesti-ի քով՝ նոյն երգի 406 տողին վրայ եւս, կաղմուած համանման բացատրութեամբ.

«disse parole, parlò così», փոխանակ ըսելու ըստ Բաղրատունիի «կարդաց գանումն եւ խօսեցաւ»:

- 494 Detto così raccolse dal suolo il crinito cimiero
Ettore;

«Raccolse dal suolo» (= գետնէն առաւ) ճիշտ նոյն է Մոնթիի տուած ձեւին հետ. բնագրէն դուրս աւելադրութիւն մը. ատոր տեղ զանց ըրած է ընդհակառակն Հեկտորի մակդիրը φαίματος, որ «brillant de force (Bailly), «փառահեղ»ի, «սքանչելի»ի նշանակութիւն ունի:

- 509 ... nell'ampia corrente del fiume (Romagnoli)
nel fiume bella corrente (Onesti),

Romagnoli-ի «ampia»-ն՝ բնագրին բառացի առումէն թէեւ կը շեղի, սակայն ընդհանուր նշանակութեան մէջ կու դայ կը միանայ յունարէնի ἐύροτος-ի իմաստը տալու, վասնզի գեղասահ գետ մը կ'ենթադրէ քիչ մը լայն անկողին ալ, որով կը զանազանուի առումակէ կամ գետակէ:

- 511 ... dove pascono gli altri corsieri (Romagnoli)
... al luogo noto, pascolo delle cavalle (Onesti).

Onesti բնագրին ἵππων-ը մատակ ձիու համար հասկցած է, ինչպէս Բաղրատունի «ի ծանօթ... վայրս յարօտ ճայկաց»:

Սակայն յոյնը չունի հոն այդ իմաստը տուող յատուկ եզր մը. ἵππος չէզոք է արու եւ էգ ձիու համար. Հոմերոս ἀρσην (յոնիական՝ ἄρσην) բառով կը մասնաւորէ կամ յայտնապէս կ'ըսէ թէ մատակ ձիեր էին, ինչպէս օրինակ. ἄμφω θηλείας = երկուքեանն մատակը (Բ. 767), ἵππους δὲ ξανθὰς ... πάσας θηλείας = Աշխատ երիվարս համակ մատակս (ԺԱ. 680-1):

Արդ, հոս խնդրի առարկայ տողին վրայ չկայ ոչ մէկ մասնաւորում կամ ճշգրտում սեռի, Բաղրատունի եւ Onesti մեկնաբանած են բնագրին միտքը, եւ ախոռի մէջ երկար սանձուած ձիուն դէմ, որուն պատկերով նկարադրուած է Պարիս դիւցազը, ենթադրաբար դրած են մատակ ձիու արօտավայրի գաղափարը: Եւ հաւանաբար այսպէս եղած ըլլալ բանաստեղծին ալ միտքը:

* * *

Մեր կատարած բոլոր անդրադարձութիւնները միացեալ ձեւով մը ամփոփուած տեսնելու համար, կու տանք հոս համապատկեր մը, նշանակելով բնագրին տակ բոլոր ակնարկուած թարգմանութիւններու արդիւնքը, նկատի առնել տալով միայն այն տողերը, որոնց մասին դիտողութիւններ կատարուեցան մեզմէ:

Համապատկերը ցոյց պիտի տայ թէ ո՛րքան կը մօտենան բնա-
զրին կամ կը հեռանան անկէ՝ յիշեալ բոլոր թարգմանութիւնները:
Չ. երգէն են առնուած տողերը:

482

Բնագիր.	“Ὡς εἰπὼν ἀλόχοιο φίλης ἐν χερσὶν ἔδῃκε παῖδ’ ἐόν·
Բագր.	Ձայս ասաց և ամուսնոյն զորդեակն ի ձեռս ետ սիրայնոյ,
Թուման.	Ասաց Հեկտորը եւ առ զորդին ի գիրկըս մօրն աւանդեաց
Ղազիկ.	Այսպէս ըսաւ եւ իր որդեակը տըւաւ իր սիրելի կընոջը ձեռքն,
Համբ.	Ասաց, դրեց իր զաւակին նա իր կնոջ ձեռքերի մէջ.
Lec. de L.	Ayant ainsi parlé il déposa son enfant entre les bras de sa femme bien-aimée,
Mazon.	Il dit et met son fils dans les bras de sa femme
Monti.	Così dicendo, in braccia alla diletta sposa egli cesse il pargoletto
Romagn.	Detto così, fra le braccia depose alla sposa diletta il suo bambino.
Onesti.	Dopo che disse così, mise in braccio alla sposa il figlio suo.

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. ունի բառական նոյնութիւն եւ հաւատարմութիւն,
միայն հայերէնի շարադրութեան պահանջին համաձայն գորդեակն
(որ Հոմերոսի մէջ յաջորդ տողին վրայ է) անցուցած է այս տողին.
սակայն միշտ բառին դիմաց բառ ունի, իմաստի ճշգրիտ հայելա-
ցումով:

Թուման. աւելագրութիւն՝ Հեկտորի. գիրկ՝ փոխանակ ձեռքի,
մօրն՝ փոխանակ կնոջ, եւ զանց ըրած է սիրելի (φίλος, η) բառը:

Ղազիկեան. նոյնութեամբ հետեւողութիւն Բագրատունիի:

Համբարձումեան. զանց ըրած է, ինչպէս Թումանյան՝ սիրելի
բառը:

Leconte de Lisle. հաւատարիմ է բնագրին:

Mazon. զանց ըրած է այսպէս (ὥς) եւ սիրելի բառերը:

Monti. հաւատարիմ է բնագրին (երկու տողով):

Romagnoli. հաւատարիմ է բնագրին իր բառերով եւ տողերով:

Onesti. զանց ըրած է սիրելի բառը:

483

Բնագիր.	. . . ἢ δ' ἄρα μιν κηῶδεῖ δέξαστο κόλπῳ
Բագր.	Որ առեալ ընկալաւ ըզնա ի դիրկս իւր բուրազուարթ
Թուման.	Մայրըն ժպտեալ արտասուախառն ի ծոց բուրեան ամ- փովեաց.
Ղազիկ.	Եւ անի զայն ընդունեց իր հոտանոյշ ծոցին վրայ
Համբ.	Մայրն իր որդուն կրծքին սեղմեց ու մեղմ ժպտաց ար- տասուելով
Lec. de L.	Qui le reçut sur son sein parfumé
Mazon.	Elle le reçoit sur son sein parfumé
Monti.	Ed ella ... lo si raccolse all'odoroso seno.
Romagn.	Andromaca al seno odoroso lo strinse.
Onesti.	Ed ella lo strinse al seno odoroso.

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. հոս ալ բառերու եւ կազմի խղճմտութիւնն ունի,
բացի παῖδ' ἐόν-էն որ նախընթաց տողին անցուցած է շարադրութեան
հարկէն ստիպուած:

Թուման. աւելի ունի մայր բառը, եւ ժպտեալ արտասուա-
խառն-ը՝ որ յաջորդ տողին կը պատկանի՝ հոս դրած է, երեք տողերը
երկուքի վերածելով: Այս տողին վրայ կը դործածէ ծոց բառը՝ հա-
մապատասխան բնագրին, մինչդեռ նախընթացին մէջ՝ գիրկ բառը
դործածած էր փոխանակ ձեռքի, ի վնաս ճշգրտութեան եւ շարա-
դրութեան մաքրութեան:

Ղազիկեան. Բագրատունիի բուրազուարթը փոխած է հոտանոյշի:

Համբարձումեան. ունի աւելագրութիւնը մայր բառին, ընդունիլ
բային տեղ՝ սեղմել, հակառակ բնագրին. զեղչած է կուրծքին մակ-
դիրը՝ անուշահոտ եւ յաջորդ տողին ժպտաց արտասուելովը առած
միացուցած է հոս, Թումանյանի պէս երեք տողերն երկուքի վերածելով:

Leconte de Lisle. հաւատարիմ է բնագրին:

Mazon. հաւատարիմ է բնագրին:

Romagnoli. ունի յաւելում Andromaca-ի եւ strinse (= սեղմեց) փոխանակ ընդունեցաւ:

Onesti. նոյն է Romagnoli-ի հետ, բայց Andromaca անունի յաւելումէն:

484

Բնագիր.	δακρυόεν γελάσασα· πόσις δ'ἔλέησε νοήσας
Բագր.	Արտասուախառն խնդութեամբ. առն յայն տեսիլ խան- դաղատեալ՝
Թուման.	... Հեկտոր յայնժամ ակնակառոյց յիւրն ամուսին դո- րովէր.
Ղազիկ.	Արտասուախառն ժրպիտով: Յուզուեցաւ ամուսինն այն տեսարանէն...
Համբ.	(չունի, որովհետեւ նախընթաց տողին անցուցած է)
Lec. de L.	en pleurant et en souriant; et le guerrier voyant cela
Mazon.	avec un rire en pleurs. Son époux, à la voir, alors a pitié.
Monti.	(իր քով տողերը բոլորովին խանդարուած են եւ անձ- նականօրէն վերածուած (տես էջ 60)
Romagn.	fra le lagrime rise. E vide lo sposo quel riso e si commosse.
Onesti.	sorridendo fra il pianto; s'inteneri lo sposo a guardarla

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. բնագրի տողին երկրորդ մասը πόσις δ'ἔλέησε νοή-
σας, որ նիւթապէս կը նշանակէ «ամուսինն ապա խանդաղատեցաւ
տեսեալ (զայն)», Բագրատունի բրած է առն յայն տեսիլ խանդաղա-
տեալ. շատ մօտ եւ հարազատ, այնպէս որ կրնանք հաւատարմօրէն
վերածուած համարիլ:

Թուման. տողին առաջին մասը չունի. երկրորդ մասը աւելորդ-
դաբանութեամբ ճոխացուցած է տողը ամբողջացնելու համար:

Ղազիկեան. զրեթէ բառական նոյնութիւն ունի Բագրատունիի
տողին:

Համբարձումեան. թերի:

Leconte de Lisle. երկրորդ մասին մէջ՝ գաղափարը ճշգրտօրէն

չէ տուած. guerrier-ի տեղ époux պէտք էր. կը պակսի «խանդա-
ղատեցաւ»-ի թարգմանութիւնն ալ:

Mazon. հաւատարիմ է բնագրին:

Monti. տողերը խանդարած է, բայց իմաստը պահած:

Romagnoli. հաւատարիմ է բնագրին:

Onesti. հաւատարիմ է բնագրին:

485

Բնագիր.	χειρί τέ μιν κατέρεξεν ἔπος τ'ἔφατ' ἔκ τ'ὀνόμαζε
Բագր.	Փայփայեաց ձեռքն ըզնա, կարդաց զանուն իւր եւ ասէ.
Թուման.	Եւ քնքըշեալ ըզնա ձեռամբ, կարդաց զանունն եւ ասէր.
Ղազիկ.	Փայփայեց ձեռքովը զայն, տըւաւ անունն եւ ըսաւ.
Համբ.	Յետոյ զրկեց նա կնոջը, ձեռքով շոյեց, ապա ասաց.
Lec. de L.	la caressa de la main et lui dit
Mazon.	Il la flate de la main, il lui parle, en l'appelant de tous ses noms
Monti.	e colla mano accarezzando la dolente...
Romagn.	e a farle carezza distese la mano
Onesti.	accarezzò con la mano, le disse parole, parlò così

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. կատարեալ է:

Թուման. նոյնպէս հաւատարիմ է եւ անթերի հոս:

Ղազիկեան. նոյն է Բագրատունիին հետ:

Համբարձումեան. շատ թերի է եւ չի տար տողին ամբողջական
իմաստը. իրմէ աւելցուցած է գրկեց նա կնոջը, եւ կը պակսի անունը
տուաւ մանրամասնութիւնը:

Leconte de Lisle. թերի է տողին վերջին մասին մէջ:

Mazon. մօտ է բնագրին, բայց կը հեռանայ բառական ճշգրտու-
թենէն՝ տողին երկրորդ մասին մէջ:

Monti. թերի է երկրորդ մասին մէջ:

Romagnoli. թերի է նմանապէս:

Onesti. իր քով չէ հասկցուած անունը տուաւ բացատրութիւնը,
որուն տեղ՝ տարօրինակ եւ անիմաստ կերպով ունի le disse parole
ընդհանուր բան մը, որ ճիշտ միտքը չի տար:

- Բնագիր.** οὐ γάρ τίς μὲν ἐρ αἶσαν ἀνὴρ Ἄϊδιν προΐάψει
- Բագր.** Ձի յառաջ քան ըզՀրամանսն ոչ ոք ի դժոխս ընկեսցէ զիս
- Թուման.** Ձիք ոք որ զիս նախ քան զօրհասն ի տուն ճեպէ խաւարի
- Ղազիկ.** Ճակատադրէն անհրաման
Ոչ ոք զիս չի կրնար դժոխք ուղարկել.
- Համբ.** Ո՞վ կարող է, բախտին ընդդէմ, ինձ Հադէսի տունն
ուղարկել.
- Lec. de L.** Aucun guerrier ne m'enverra chez Aidès contre ma destinée
- Mazon.** Nul mortel ne saurait me jeter en pâture à Hadès avant l'heure fixée
- Monti.** Nessuno, se il mio punto fatal non giunse ancora, spingerammi a Pluton
- Romagn.** ché contro il fato nessuno potrà giù nell'Ade piombarmi.
- Onesti.** Nessuno contro il destino potrà gettarmi nell'Ade.

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. բառական եւ դեղեցիկ դարձուածք ունի բնագրին. բայն անգամ դրուած իր բնագրին եղանակով՝ ապառնի, եւ ոչ թէ անորոշ, ինչպէս միւս թարգմանիչները ըրած են:

Թումանյան. ունի օրհաս բառը՝ որ տեղը չէ. պիտի դործածուի յաջորդ տողին մէջ:

Ղազիկեան. Բագրատունիի տողին վրայ կառուցած է իր շարադրութիւնը:

Համբարձումեան. կու տայ միտքը, թէ եւ հաստատականէն հարցականի դարձնելով տողը:

Leconte de Lisle. ունի աւելադրութիւն մը aucun guerrier:

Mazon. nul mortel իմաստին մէջն է. «avant l'heure fixée» բառականէն կը հեռանայ՝ մնալով սակայն իմաստին մէջ, «destinée» ըսելու տեղ՝ ինչպէս Leconte de Lisle ըրած է:

Monti. երկարաբանութեամբ բացատրած է տողը:

Romagnoli եւ Onesti. կը մնան բնագրի իմաստին մէջ:

- Բնագիր.** μοῖραν δ'οὐ τινὰ φημι πεφυγμένον ἔμμεναι ἀνδρῶν
- Բագր.** Իսկ յօրհասէն՝ եւ ոչ զոք ի մարդկանէ կարծեմ փախչել
- Թուման.** Մարդ ոչ բաւէ երբեք խուսել, երբ օրհասին դայ հանդէս
- Ղազիկ.** Իսկ օրհասէն չեմ կարծեր մէկը պրծի
- Համբ.** Բայց ոչ մի մարդ, որքան գիտեմ, չի խուսափիր իր օրհասից
- Lec. de L.** et nul homme vivant ne peut fuir sa destinée
- Mazon.** il n'est pas d'hommes... qui échappe à son destin
- Monti.** ma nullo al mondo... si sottragge al fato
- Romagn.** ché la sua sorte, ti dico, nessuno degli uomini schiva
- Onesti.** ma la Moira, ti dico, non c'è uomo che possa evitarla,

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. յունարէն μοῖρα-ի դիմաց դործածած է օրհաս, մահուան վճիռ, բաժինը ամէն մարդու: Μοῖρα (դիսադիր դրուած) է նաեւ անձնաւորումը ֆակտադրին, դիցաբանական էակ, աստուածուհի որ մահ կը բաշխէ. այսպէս դործածուած է Իլիականի ԻԴ 209 տողին վրայ, ուր Բագրատունի քննադր բախտ բացատրութեամբ վերածած է. բախտ կամ ֆակտադրի (որու վրայ կը խօսուի այդ տեղ) մանած էր կեանքի թելը Հեկտորի՝ ծնած օրէն ի վեր: Բագրատունի հաւատարիմ է, թէ եւ πεφυγμένον ἔμμεναι-ը, որ բառացիօրէն պիտի ըլլար գերծեալ կամ փախուցեալ գոյ (անց. ժամանակ), թարգմանած է փախչել անորիչ եղանակով: Բնագրական ճշգրտութեան դէմ ոչ մէկ կերպով չի մեղանչեր ասով, այլ կը պահէ իմաստը եւ ոյժը խօսքին:

Թումանյան. դարձուածքով մ'ըրած է իր վերածումը, բայց իմաստին մէջն է, թէ եւ զանց ըրած է փղի (= ասեմ, կարծեմ)ը:

Ղազիկեան. ուղիղ է եւ պարզ, զանց ընելով կ'ըսեմը:

Համբարձումեան. կու տայ ճիշտ իմաստը:

Leconte de Lisle. փղի-ն զանց ըրած է եւ կը դործածէ μοῖρα-ի դէմ destinée (որով չի զանազանուիր 487 տողին ալօս-էն):

Mazon. նոյն է Leconte de Lisle-ի հետ:

Monti. «Μοῖρα» առնուած է իր քով իբր անձնաւորուած ճակատագիր:

Romagnoli. «sorte»ով կը մնայ կապուած նմանապէս բախտի, ճակատագրի դաղափարին:

Onesti. կը կիրարկէ յունարէն բառը՝ հակելով դէպի ճակատագրի անձնաւորումը:

497

Բնագիր.	αἰψα δ'ἔπειθ' Ἰκανε δόμους εὖ ναιετάοντας Ἑκτορος ἀνδροφόνου
Բագր.	Եւ փութով յապարանս մարդախոշորն Հեկտորի Ժամանեալ ի բարերնակ՝
Թուման.	Եհաս արագ ի հրաշակերտ ի տուն մեծին Հեկտորի
Ղազիկ.	Անտրոմաքէ շուտ մ'հասնելով մարդասպա՛ն Հեկտորի տունը բարերնակ
Համբ.	Գնաց, հասաւ ապարանքը մարդակոտոր քաջ Հեկտորի
Lec. de L.	Et aussitôt qu'elle fut arrivée aux demeures du tueur d'hommes Hektôr
Mazon.	Elle arrive bientôt à la bonne demeure d'Hector meurtrier
Monti.	Giunta agli ettorei palagi
Romagn.	Subito, quindi alla grande magione d'Ettore giunse, d'Ettore, sterminatore di genti;
Onesti.	E quando giunse alla comoda casa d'Ettore massacratore

ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բագրատունի. հոս ալ բառական հաւատարմութենէն մղուած՝ չի վրիպիր չաղկապի մը քանդամ համապատասխան դործածութեան մէջ. ἔπειτα (յոն. ἔπειτα = ensuite, «եւ»ով փոխարինուած է, որ նոյն ոյժը ունի, ցոյց տալով դործողութեան շարժումը եւ յաջորդութիւնը: Մնացեալը կանոնաւորապէս վերածուած է վարպետէն:

Թումանյան. իր «հրաշակերտ»ով քիչ մը կը փոխէ միտքը յունարէնին, չինուածքի՝ քան թէ բնակութեան հանգստաւէտութեան հետ կապելով, ինչպէս է բնագրի բառին բուն իմաստը: Դուրս թողած է Հեկտորին մակդիրն ալ, փոխանակելով «մեծ» բառով՝ որ բնագրին համաձայն չէ:

Ղազիկեան. կը մնայ կապուած Բագրատունիի բառերուն:

Համբարձումեան. իր քով ալ զանց եղած է «բարերնակ»ը, եւ յաւելում մըն ալ ունի «քաջ» Հեկտորի, արդէն դոյուլթիւն ունեցող մակդիրին վրայ:

Leconte de Lisle. կը պակսի իր քով ալ «բարերնակ»ի բացատրութիւնը:

Mazon. հաւատարիմ է բնագրին:

Monti. շատ հեռաւոր է եւ դարձուածաւոր:

Romagnoli. երկար է եւ «grande» ածականը՝ պալատին համար դրուած, չի համապատասխաներ բնագրին:

Onesti. միակն է որ գտած է բնագրին մօտաւոր բառը «comoda», բայց իր քով ալ ἄλψα մակբայը (=շուտով, իսկոյն) կը պակսի:

Եօթը տողերու համեմատական այս պատկերէն արդէն յստակ կը տեսնուի՝ թէ ինը թարգմանիչներէն ո՞րը մօտ է բնագրին եւ ո՞րը ամէնէն մօտը եւ հաւատարմագոյնը: Ամէն տարակոյսէ վեր է՝ թէ Բագրատունի կը մնայ տակաւին չգերազանցուած թարգմանիչ մը, որ բնագրին հոգւոյն մէջ գիտցած է թափանցել եւ ճարտարօրէն, առանց մեղանչելու ոչ իմաստին, ոչ բառերու առումին դէմ եւ ոչ ալ զանց ընելու ո՞ր եւ է բառ, մակբայ կամ ասացուածքի ձեւ՝ յաջողած է հոյակապօրէն տողին դիմաց տող ստեղծագործել: Ատոր գաղտնիքը անշուշտ իր արուեստագէտի տաղանդին մէջ է եւ խոր յունագիտութեան, դասականներու շրջանի այն հնագոյն հելլենագէտներուն պէս՝ որ իրենց մայրենի լեզուին նման կը ճանչնային նաեւ յունարէնը:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԻՆՔՆԻՐ ՄԷՁ

Մեր քննական համեմատութիւններու ընթացքին Իլիականի տողերուն՝ հայկական ու օտար թարգմանութիւններու հետ, նկատած էինք բացարձակ առաւելութիւնը Բագրատունիին՝ նկատմամբ հաւատարմութեան եւ համոզուած էինք որ նոյնիսկ երգէ երգ տողերու համբանքն անդամ անփոփոխելի կերպով նոյն ըլլայ մայր բնագրին տողերու թիւին հետ, սակայն յետոյ անդրադարձանք որ քանի մը երգերու մէջ կը բացակայէր այս փնտռուած նոյնութիւնը: Կարծեցինք պահ մը որ այս անհաւասարութիւնը առաջ կու գար հոմերական բարբիրոսներու գիւտէն ետք, տարուէ տարի տեղի ունեցած զարգացումէն եւ տողերու յաւելումէն, կամ բնագրի ընդհանուր փոփոխութենէն, իբր հետեւանք իր թարգմանութեան թուականէն ասդին կատարուած ուսումնասիրութիւններու եւ նոր գիւտերու: Բայց այդ չէր իրականութիւնը:

Տեղեկները նախ քանի մը նախկին Հրատարակութիւններ: Բարբրոսներու յայտնութիւնը 1788էն ետքն է որ կրնար ստուգուիլ նորութիւններ բերած ըլլալ, քանի որ այդ թուականէն կը սկսի անոնց օգտագործումը. այդ աշխատանքները շարունակուեցան նաեւ 1821, 1826, 1849, 1850, 1851, 1855, 1856 տարիներուն: Առաջին անգամ բարբրոսներու տուած լոյսն ու նորութիւնը դիւցազնեղութեան համար օգտագործուեցաւ Կարդ. Անճելոյ Մայէն 1819ին (Հրատ. Միլան)⁷: Ամբրոսեան դրատան մայր օրինակը օգտագործելով վերահրատարակութիւն մ'ըրին յետոյ Չերիալի եւ Ռաթթի 1905ին⁸:

Բայց այս վերջինէն առաջ Եւրոպայի դիտական կարեւոր կեդրոններու մէջ կատարուեցան բնագրական ընտիր Հրատարակութիւններ. թողլով բուն Հնագոյնները յիշենք Գէնթըրպրիճի քննական Հրատարակութիւնը J. Barnes-էն 1711ին⁹, յետոյ Samuel Clarke-ի եւ իր որդւոյն Լոնտոնեան Հրատարակութիւնը 1729-1732ին¹⁰ եւ նոյնին երկրորդ տպագրութիւնը 1754ին: Sam. Clarke-ի Հրատարակութեան վրայ Հիմնուած տեղի ունեցած է ապա 1743ին¹¹ Ամստերտամի տպագրութիւնը փոքրադիր ձեւով իբր դրպանի Իլիական, ուր ամէն ինչ, տողերու համարանքն ալ նոյնութեամբ կը համապատասխանէ Սամ. Քլարքի Հրատարակութեան:

Յաջորդաբար տեղի ունեցան Պոնի մէջ 1835ին, Փարիզի մէջ 1838ին¹². Եւ աւելի նորագոյն ժամանակներու մէջ Ludwick-ի (1902) Հրատարակածը, յետոյ Thomas W. Allen-ինը (Oxford Classical Texts), որ ունի «editio minor» եւ «editio maior», Schumbart-ի (1918) եւ Oldfather-ի (1923):

7. Iliadis fragmenta antiquissima cum picturis... edente Angelo Mai, Mediolani MDCCCXIX.
8. Homeri Iliadis pictae fragmenta Ambrosiana phototypice edita cura doctorum Ant. M. Ceriali et Ach. Ratti, Mediolani, 1905.
9. Homeri Ilias & Odyssea, totum opus cum plurimis mss. vetustissimis et optimis editionibus collatum, auctum, emendatum, et priscae integritati restitutum, opera, studio et impensis Josuae Barnes, S. T. B. Cantabrigiae, MDCCXI.
10. Homeri Ilias graece et latine, cum annotationibus Samuelis Clarke, S.T.P., supplevit Samuel Clarke filius, Londini, 1729-1732.
11. Homeri operum omnium quae extant tomus prior sive Ilias, graece et latine, iuxta editionem emendatissimam et accuratissimam Samuelis Clarke, Amstelaedami, MDCCXLIII.
12. Homeri Carmina et Cicli epici reliquiae, graece et latine, Parisiis, 1838, Edit. Ambros. Firmin Didot. Բազրատունիի գործածած Հրատարակութիւնն է ասիկա. ան զբոնի սկիզբը կը մատնանչէ թէ 436 տպի սխալ ուղղեալ եմ ի յոյն բնագրի Իլիականին. զբոն վերջին էջին վրայ ալ գրած է իր անունը, որով տարակոյս չի վերցնել թէ այդ տպագրութիւնն է իր գործածածը:

Այնուհետեւ դեռ աւելի զարգացաւ Հոմերագիտութիւնը. 1939ին նորագիտ բարբրոսներու կտորները կը հաշուէին 366 հատ, իսկ 1967ին 372: Այս վերջնական յայտնութիւններու տուեալներուն վերայ առաջ եկան մեր օրերուն քննական Հրատարակութիւնները, որոնցմէ ամէնէն ուշագրաւն է Paul Mazon-ի (Փարիզ) եւ Onesti-ի (Einaudi - Torino) Հրատարակութիւնները: Սակայն Հիմնականին մէջ Իլիականի բնագիրը կրած չէ մեծ փոփոխութիւններ, մանաւանդ տողերու թիւին նկատմամբ, այնպէս որ արդէն 1711ի տպագրութիւնը մեր այսօրուան քննական Հրատարակութիւններուն համաձայն կ'երթայ տողերու թիւին հարցով:

Արդ, խնդիրը այս վիճակը ունենալով, անհասկնալի կը մնայ Բազրատունիի քով, կարդ մը երգերու մէջ, տողերու թիւին տարբերութիւնը. կամ ա'յն է որ տպագրութեան ատեն սխալ համարանք մը տեղի ունեցած է եւ կամ Բազրատունի տողերու վերածումներ ըրած է, քանի որ աւելի նուազում կայ քան թէ յաւելում: Ստուգեցինք որ տպագրական վրիպում չէ պատահած. ուստի պէտք էր քննել միւս կարելիութիւնը: Ատոր համար աչքէ անցուցինք Հնագոյն Հրատարակութիւններէն քննական տպագրութիւնները եւ վերջին չորջանի լաւագոյն Հրատարակութիւնները, եւ արդիւնքը եղաւ հետեւեալ համապատկերը, դրուած յաջորդ էջին վրայ:

Տողերու տարբերութիւնները կը նշմարուին Բազրատունիի սիւնակին վրայ՝ հետեւեալ երգերու մէջ. Բ, ԺԴ, ԺԵ, ԺԶ, ԺԸ, ԺԹ, Ի, ԻԱ, ԻԲ, ԻԳ եւ ԻԴ, ոմանց մէջ աւելի, ոմանց մէջ նուազ:

Այս երգերուն տողերը ընդհանուրի մէջ իրարու համապատասխան կ'երթան թէ՛ Հնագոյն եւ թէ՛ նորագոյն, ուրեմն թէ 1711ի, 1729-32ի, 1838ի եւ թէ 1967ի եւ 1968ի տարիներուն Հրատարակութեանց մէջ, բացի Ը, Թ, ԺԱ երգերէն, որոնց մէջ կան թեթեւ տարբերութիւններ:

Արդի զոյգ քննական Հրատարակութիւններն ալ ԺԸ երգին մէջ չեն համաձայնիր իրարու. Mazon ունի 617 տող, Onesti 616: Ատոր պատճառը Հինէն կու գայ. Ֆրանսականները, ինչպէս 1838ի տպագրութիւնը նոյնպէս տողի մը յաւելում ունի, մինչ Գէնթըրպրիճի, Լոնտրայի եւ Ամստերտամի Հրատարակութիւնը 616, որոնց աւանդութեան կը հետեւի Thomas Allen, եւ որմէ կախում ունի Onesti:

Թէ ի՞նչպէս պատահած է Բազրատունիի քով մատնանշուած տարբերութիւնը, դիւրին չէր իսկոյն երեւան հանել, մինչեւ որ իր տողերու համեմատութիւններէ հտքը բնագրին հետ, կարելի եղաւ ճշտել իր մէջ՝ թարգմանիչի ըմբռնումին հետ աղերս ունեցող այս վերաբերմունքը բնագրի տողերուն հանդէպ: Անցնինք բացատրելու այս եղելութեան ներքին պատճառը քանի մը օրինակներով:

Երգերի կոդ	ԲԱԳՐ. 1864	Քեյնթըր ՊՐԻՃ 1711	S. Clarke ԼճԱՍՐԱ 1729-32	ՓԱՐԻՋ 1838	ԱՄՍ- ՏԵՐՏՍՍՄ 1743	ՀԱՄԲ. 1955	MAZON 1967	ONESTI 1968
Ա	611	611	611	611	611	612	611	611
Բ	876	877	877	877	877	877	877	877
Գ	461	461	461	461	461	461	461	461
Դ	544	544	544	544	544	544	544	544
Ե	909	909	909	909	909	906	909	909
Զ	529	529	529	529	529	525	529	529
Է	482	482	482	482	482	482	482	482
Ը	565	565	561	565	561	563	565	565
Թ	713	709	709	713	709	713	713	713
Ժ	579	579	579	579	579	580	579	579
ԺԱ	848	847	847	848	847	844	848	848
ԺԲ	471	471	471	471	471	471	471	471
ԺԳ	837	837	837	837	837	836	837	837
ԺԴ	521	522	522	522	522	523	522	522
ԺԵ	744	746	746	746	746	725	746	746
ԺԶ	867	867	867	867	867	866	867	867
ԺԷ	757	761	761	761	761	760	761	761
ԺԸ	610	616	616	617	616	617	617	616
ԺԹ	422	424	424	424	424	419	424	424
Ի	498	503	503	503	503	502	503	503
ԻԱ	607	611	611	611	611	609	611	611
ԻԲ	512	515	515	515	515	515	515	515
ԻԳ	887	897	897	897	897	899	897	897
ԻԴ	798	804	804	804	804	806	804	804

ՔԱՆԻ ՄԸ ՕՐԻՆԱԿՆԵՐ

Ի. Երգի բնագրի տողերուն համադրումն է 503, մինչ Բագրատունի թարգմանութեան մէջ՝ 498, ուրեմն 5 տողի տարբերութիւն մը: Հարկ էր վերաքննել բնագրի տողերուն եւ հայ թարգմանութեան պարունակութիւնը, նկատմամբ գաղափարներու հարադատ համապատասխանումին. տեսանք որ իր հաւատարմութիւնը անմեղանշակուն էր եւ խիստ կերպով կապուած բնագրին, որուն նոյնութեամբ կը համապատասխանէր նաեւ լատին բառական թարգմանութիւնը, որ կը դառնուի յոյնին յանդիման՝ իր դործածած հրատարակութեան մէջ (այն է 1838 Փարիզեան հրատարակութիւնը): Բագրատունի չուզելով բառ մը խել աւելի աւելցնել իրմէ՝ իր երկարաշունչ հայկական չափը լեցնելու համար, տեղ տեղ ստիպուած է վերածել իրարու քանի մը տողեր, բայց առանց բնագրէն, կրկնել վերստին, բառ մը զանց ընելու: Ատկէ պատահած է օրինակ՝ որ 199-258 վաթսուն տողերու երկար պարբերութեան մէջ՝ Բագրատունի կատարած է երեք տողերու սեղմում մը, խտացնելով իր տողերուն յօրինուածքը: Նրմանապէս 318-331 տողերու մէջ՝ տող մը, ինչպէս նաեւ 430-437 տողերու մէջ խտացուցած է ուրիշ տող մը, որով կ'ունենանք 5 տաղ նըւազ ամբողջական բնագրէն Ի. Երգին մէջ:

Եւ որպէսզի տեսնենք թէ ի՞նչպէս կատարուած է վերոյիշեալ 430-437 տողերուն մէջ՝ 8էն 7 տողի վերածումը, առնենք քննութեան նոյն այդ տողերը եւ նկատենք բնագրին եւ թարգմանութիւններուն առընչութեամբ, մօտէն քննելու համար Բագրատունիի նիւթական աշխատանքը:

- 430 Τὸν δ'σὺ ταρβήσας προσέφη κορυθαίολος Ἐκτωρ
 431 Πηλεΐδῃ, μὴ δὴ μ'ἐπέεσσὶ γε νηπύτιον ὦς
 432 Ἔλπεο δεῖδ'ξέσθαι ἐπεὶ σάφα οἶδα καὶ αὐτὸς
 433 ἡμὲν κερτομίας ἦδ' αἵσυλα μυθήσασθαι
 434 Οἶδα δ'ὅτι σὺ μὲν ἐσθλός, ἐγὼ δὲ σέθεν πολλὸ χεῖρων
 435 ἀλλ'ἦτοι μὲν ταῦτα θεῶν ἐν γούνασι κεῖται,
 436 αἶ κέ σε χειρότερός περ ἔων ἀπὸ θυμὸν ἔλωμαι
 437 δοῦρι βάλων, ἐπεὶ ἦ καὶ ἐμὸν βέλος δ'εὖ πᾶροιθεν.

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

- 430 Աներկիւղ ընդ նա խօսեալ ասէ Հեկտոր կորդակածօճ [ահ,
 431-2 Մի, դու Պելեանդ, ինձ զերդ մանկան յուսար բանիւք արկանել
 433 Ձի դիտեմ եւ ես արդեօք կապել դըրսովս եւ սանդաստակս:
 434 Գիտեմ բա՛ դու քաջարի, ես քան ըզքեզ կարի նիւազ.
 435 Այլ սակայն, բանդ այդ ի զիրկս անդ աստուածոց զընի աւանդ,

436 Թէ տրուպս՝ առի՞ց արդեօք զոգիդ՝ խոցեալ ըղբեղ տիպահար,
437 Քանզի է եւ մըկընդիս իմում սըլաք իւր սայրասուր:

Mazon-ի նիւթական թարգմանութեան մէջ, որ հոս կու տանք, պիտի տեսնէք թէ Բագրատունի չունի ո՛չ յաւելում եւ ո՛չ նուազում գաղափարի եւ արտայայտութեան ձեւի, այլ լոկ սեղմում:

Mais, sans frémir, Hector au casque étincelant répond:

Péléide, ne compte pas m'effrayer avec des mots come si j'étais un enfant. Je peux aussi bien que toi railler et lancer des insultes. Je sais que tu es brave et que je suis bien au-dessous de toi. Mais tout ceci repose sur les genoux des dieux. Si je ne te vau pas, ne puis-je pour cela t'arracher la vie, en te touchant de ma pique? Mon trait, à moi aussi, a déjà su être perçant.

Բագրատունի կը սիրէ խտուծիւնը եւ կը խորշի աւելորդաբանութենէ: Այն ատեն պիտի մեղադրէինք զինքը՝ երբ բնագրի մտքին թարգմանը չի հանդիսանար հարազատօրէն: Այս սեղմումը ըրած է անոր համար՝ որ բնագիրը իր 431 տողին վրայ չունի գաղափարի լեցունութիւն եւ հայերէնը ատոր պահանջը տալէն ետք՝ կ'ամ ինքնահնար բառերով (որմէ կը խորշի Բագրատունին) պիտի լեցնէր տողը եւ կամ կ'իստա թողուր զայն. ատկէ է՝ որ 432ի կէս տողը ստիպուած է անցընել նախընթացին, ինչպէս 432ի կէսն ալ միացնել 433ին: Այսպիսի պարագաներ ուրեմն պատահած են Բագրատունիի առջեւ, որ իր հայկական չափին խիստ պահանջներուն ենթարկուած՝ այլապէս չէր կրնար շարժիլ:

Մինչդեռ նոյնը չէ պատահած Onesti-ի խալ թարգմանութեան մէջ՝ որ առանց որեւէ չափի մը կապանքին անսալու, տողին դիմաց՝ տող կը շարէ, ինչպէս որ կու դայ, առանց զեղարուեստական կամ տաղաչափական օրէնքներուն հպատակելու: Այս պարագային ի հարկէ տողերուն համարանքը պիտի ըլլայ նոյն, ոչ աւելի, ոչ պակաս:

Հայ թարգմանութիւններէն՝ նկատենք Համբարձումեանինը. սա յատուկ ուշադրութիւն չի դարձներ տողերու համապատասխան ըլլալու պահանջին. խանգարուած տողերու մէջ 430-ը եղած է արդէն 429, բայց ութեակով մը կու տայ մեղի հետեւեալ հայացումը, ուր կան բնագրի մտքէն դուրս բառերու ձեւեր.

429 Սակայն անվախ պատասխանեց կորդակածօճ Հեկտորը քաջ.
430 «Ձո՛ւր ես ճգնում, Պելիսածին, ինձ, իբր անդէտ մի մանուկի,
431 Սարսափ ազդել սին խօսքերով: Կծու խօսքեր, կամ հայհոյանք
432 Ե՛ս էլ գիտեմ. գիտեմ նաեւ, որ քաջարի, հուժկու ես դու,

433 Իսկ ես նուազ եմ քեզանից: Սակայն դալիք իրադարձի
434 Գործը անշուշտ աստուածների ծնկների մօտ է միշտ լինում,
435 Եւ դուցէ այժմ իմ նիդակով պիտի կորզեմ ես քո հոգին,
436 Քանզի տէգիս սլաքն է սուր, ինքս եմ թէպէտ քեզնից նուազ»:

Յայտնի կը նշմարուին Համբարձումեանի յաւելումները, զոր ընդհանրապէս կը կատարէ ի վնաս բնագրային հաւատարմութեան, բան մը՝ զոր Բագրատունի երբեք չի թոյլատրեր իր անձին, եւ այդ պատճառաւ, վերը տրուած բացատրութեան համաձայն, իր քով կըրնայ նուազիլ ընդհանուր համարանքը տողերուն, բայց ոչ առաւելուլ, մինչդեռ Համբարձումեանին քով նաեւ կը շատնան երբեմն տողերը:

429-ի վրայ աւելցուած է քաջ մակդիրը. նոյնպէս

430-ի վրայ անգլտ՝ դրուած մանուկի քով.

431-ի վրայ սին ածականի յաւելումը «խօսք»ին առջեւ:

Կծու խօսքեր կամ հայհոյանք՝ դրուած յունարէնի χεῖρομα-ի եւ αἵσολα-ի դէմ աւելի հասկնալի է անշուշտ, քան Բագրատունիի «կապել դրսովս եւ սանգաստակս» բացատրութիւնը, որ սակայն հայեցի ճիշտ արտայայտութիւն մըն է. դրսով կամ դսրովանք՝ է նախատինք (χερομα), եւ ոչ թէ լոկ կծու խօսքեր, ինչպէս ունի Համբարձումեան. իսկ սանգաստակ՝ թշնամանք, անարդանք է:

432ի վրայ քաջարի եւ, հուժկու եւ, ըսուած է երկու անգամ. բնագիրը կ'ըսէ գիտեմ թէ «դու քաջ ես, եւ ես քեզմէ շատ վարք». ինքը երկրորդ մասը անցուցած է յաջորդ տողին, մինչ կրնար շատ լաւ պահել սեղմելով նախընթացին վրայ. նախընթաց տողն ալ լեցընելու համար աւելցուցած է աւելորդ տեղ «հուժկու ես»ը:

436 տողին երկրորդ մասը՝ «ինքս եմ թէպէտ քեզնից նուազ» գոյութիւն չունի բնագրին մէջ:

Այս բոլոր աւելորդաբանութիւնները չկան Բագրատունիին քով, որ չափազանց սեղմ ու խիտ՝ բնագրին ամբողջական միտքը տալով, յաջողած է հայացնել կտորը: Համբարձումեանի ըրած յաւելումները ըմբռնելի չեն, մանաւանդ թէ զեղարուեստականօրէն խիստ եպերելի:

Իլիականի վերջընթեր երգին՝ ԻԳ.ի մէջ, Բագրատունի 10 տող նուազ ունի ընդհանուր համադրումարին վրայ: Հոս ալ բնագրին տողերէն ոմանց գաղափարի անսորութիւնը պատճառ եղած է, որ առանց իրմէ կամայական յաւելումներ ընելու, կ'իսական տողեր առնելով յաջորդներէն՝ լրացնէ քեֆնիֆ կերպով պահանջը հայկական չափի խիստ օրէնքին:

Այս երգին մէջ ուրեմն պակաս տողերը կը գտնուին հետեւեալ համարներու մէջ.

Բնագրի 287-305	տողերու մէջ՝	փոխ. 19-ի 18	տող ունի =	նուազ 1
362-372	»	11-ի 10	» =	» 1
373-402	»	30-ի 29	» =	» 1
457-472	»	16-ի 15	» =	» 1
499-513	»	15-ի 12	» =	» 3
586-595	»	10-ի 9	» =	» 1
740-753	»	14-ի 13	» =	» 1
859-883	»	25-ի 24	» =	» 1

10

Պատուօրհան մտահոգութիւն, «եւ»ի մը նոյնիսկ աւելորդ յաւելումի երկիւղը իր կողմէ՝ երբեմն առիթ տուած է մեծ արուեստագէտին նման սեղմումներ կատարելու: Երկու երգերու մէջ մատնանշեցինք մենք այս նուագումները, միւսները կարելի է նոյնպէս վերհանել 1838ի փարիզեան տպագրութեան հետ համեմատելով Բաղրատունիին տողերը: Համոզուեցանք խորապէս որ իր առաջին մտահոգութիւնն է բառերու եւ ձեւերու հաւատարմութեան հետ՝ պահպանել նաեւ տողերու համադրմարին ճշգրտութիւնը, մինչեւ որ կարելի է այդ բանը, առանց վնասելու հայկական չափին անաղարտ ու լրիւ կառոյցին: Բայց երբ տողը լեցնելու համար, հարկը կը ներկայանայ երկարել խօսքը կամ բացատրութիւնը, հակառակ բնագրական պահանջին, այն ատեն, ուրեմն, կը նախընտրէ սեղմել, վերէն կամ վարէն կէս տող մը առնելով եւ փրկելով իր տողին ամբողջութիւնը, (քանի որ ազատ չէ կիսատ թողլու իր տողերը, ինչպէս են Onesti-իները, ինչպէս են նոյնիսկ լատիներէնի վերածուած տողերը՝ վերոյիշեալ 1838ի փարիզեան տպագրութեան մէջ, ուր առանց յատուկ չափի մը մտահոգութեան, տողին դիմաց տող կը դրուի բառական թարգմանութեամբ), քան թէ տողերուն համբանքը պահելու համար՝ յաւելումներ կատարել իր կողմէն:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ – ՂԱԶԻԿԵԱՆ (Եզրափակում)

Մեր քննութեան էական նպատակն էր ցոյց տալ աղերսը ընդ մէջ Բագրատունիի եւ Ղազիկեանի՝ նկատմամբ լեզուի, դարձուածքի, շեշտելու համար վերջինին կախումը առաջինէն. այդ հիմնական տեսակէտը բազմաթիւ օրինակներով ապացուցանելէ ետքը, վերջին մըն ալ կ'ուզենք տալ հոս քննութեան առնուած Զ. երգէն, – Պարխի պատերազմի դաշտը մտնելու մկաքագրութիւնը, – ուսկից յայտնի պիտի ըլլայ անգամ մը եւս Ղազիկեանի չափազանց մօտիկ յարումը Բագրատունիի արտայայտութեան եղանակին:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ (Իլիակամ, Զ. երգ, 503-514. տե՛ս հոս էջ 53):

ՂԱԶԻԿԵԱՆ (տպ. 1911, էջ 211).

Սակայն Պարխի չէր տընտընար բարձրայարկ
 Իր պալատին մէջ, այլ հագած պղընձեղէն
 Ճաճանչաւուխտ իր ղէնուզարդը փայլուն,
 Բաղդին մէջէ կը թռչէր ժիր ոտքերով:
 Ինչպէս որ ձի մ'ասպաստանիկ՝ մըսրամուտ
 Ու դարերոյժ՝ կապակոտոր կ'ընթանայ
 Որոտատրոփ դըռոյթներով դէպ ի դաշտ,
 Դէպ ի ծանօթ գետի մը ջինջ հոսանքներն,
 Ուր որ սովոր է լողանալ, բարձրալիզ
 Պերճաստորդ խայտանքներով, եւ բաշերն
 Ուսին վըրայ կը ծածանին, իր անձին
 Վայելչութեան վրայ նազելով սիւսապանձ,
 Ծունկերը զինք ճապուկ ճեպով՝ ճակերու
 Իրեն ծանօթ արօտներուն կը տանին.
 Այսպէս Պարխը Պրիամեան՝ Պերզամոն
 Բարձր ամրոցէն փայլակնադէտ՝ զինավառ՝
 Արփենման առաջ կ'երթար՝ կայտուելով
 Ու խաղալով ցնծութենէն՝ իր ճոխճեմ
 Ու ճեպ ի ճեպ ճիւերուն ժիր ճախրանքով:

Գեղեցիկ հայերէն, ճոխ եւ հնչուն բառերու հիանալի կազմով, տաղաչափական խիստ օրէնքներու հպատակ, սահուն «մետասանոտեան» մը ահաւասիկ, Ղազիկեանի ճաշակէն ու գրչէն ելած, ուր սակայն կը պակսի միայն անձնականութիւնը: Բագրատունիի զարդերով պնդուած, անոր բառերը վարպետօրէն դասաւորած, անոր արուեստով եւ նմանաձայնութիւններով ստացուած արտայայտութեան գրաւիչ երեւոյթով՝ Ղազիկեան կը ներկայանայ նոր աշխարհաբարի ստեղծիչ մը: Բայց չէ՞ք գտներ որ այդ լեզուն, գրաբարի հետքերէն քալող, հնարոյր բան մ'ունի, եւ որուն ինք կարող էր անդրադառնալ գեղեցիկապէս իր ճաշակով, եթէ Բագրատունիի դիւթանքը իր անդրադարձութեան զգայարանքը չթմրեցնէր: Բոլորովին տարբեր է Ղազիկեանի մէջ՝ ֆնարերգակ քարզմանիչը. ապացոյց՝ Փրանսական կամ իտալական բանաստեղծութենէն ընտրուած էջերը (որոնց մասին նախապէս ակնարկ մ'ալ ըրինք), ուր պարտաւորուած չըլլալով մնալու ո՛ր եւ է վարպետի մը հմայող ազդեցութեան ներքեւ, իր լիուրի ազատութեան մէջ է, ինքնաստեղծ, կանոնաւոր, դրականօրէն արդի եւ գեղեցիկ աշխարհաբար մը տալու մեզի, օրինակ քսաներորդ դա-

րու հայ քանաստեղծական արտայայտութեան: Այս կէտին պիտի դառնանք աւելի ուշ:

Միւս թարգմանիչը Իլիականի՝ Համազասպ Համբարձումեան, 44 տարիներ ետք՝ տուած է նոյն դործին ուրիշ տեսակ հայացում մը, ինքն ալ թէեւ կը թուի Բագրատունիէն տարուած ինչ ինչ բառերու դործածութեան մէջ, բայց շատ աւելի անկախ է. իր արեւելահայերէնն ալ պատճառ եղած է անշուշտ այս անկախութեան. բայց ինչպէս ցոյց տրուեցաւ, ունի կարգ մը տողերու վրայ բնագրային անհաւատարմութիւններ, թեթեւ կամ ծանր մեղանշումներով:

Ղազիկեանի թարգմանութիւնը, հիմնուած Բագրատունիի խղճամիտ հաւատարմութեան վրայ բնագրին հանդէպ, պիտի ըլլար այսօր մեր լաւագոյն աշխարհաբար վերածումը, սահուն, ընթացիկ ու թեթեւ իր քալուածքով, եթէ անկէ թօթափած ըլլար այն բոլոր դրաբարեան հետքերը եւ ձեւերը՝ որ զայն ոչ միայն կը ծանրացնեն, այլ եւ կը զրկեն գեղարուեստագէտ թարգմանիչի մը համար անհրաժեշտ անձնական դրոշմէն:

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ

Հ. ՆԵՐՍԷՍ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԴԷՊՈՒ ՓՈՔՐ ԵՒ ՄԵԾ ՀԱՅՔ

(1843 - 1853)

Բազմալէզի անցեալ տարուան թիւերուն մէջ հրատարակուեցան Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի եւ Հ. Ներսէս Սարգիսեանի թղթակցութիւնը. եւ որովհետեւ մեր ընթերցողներէն ոմանք փափաք յայտնեցին աւելի մօտէն ճանչնալ Սարգիսեանի անձն ու դործունէութիւնը, մանաւանդ անոր դէպի Հայաստան կատարած գիտական ուղեւորութիւնը եւ ձեռք բերած արդիւնքը, պիտի ջանանք հիւսել հոս անոր պատմութիւնը, հիմնուելով իր գրած նամակներուն, ինչպէս նաեւ յարակից զիւանական թուղթերու վրայ:

Մխիթարեան Միաբանութիւնը իր դոյութեան առաջին վայրկեանէն իսկ ըմբռնած էր թէ Հայութիւնը փրկելու գլխաւոր ազդակներէն մէկը՝ կառչած մնալն էր անոր սրբազան աւանդութիւններուն, յիշատակներուն, պատմութեան, եւ ինչ որ հեռաւոր կերպով մ'իսկ կապ ունեցած է անոր անունին հետ: Վառ է իւրաքանչիւր Մխիթարեանի մէջ այս նուիրական դադափարականը, որ կու գայ նոյն ինքն երանաշնորհ Հիմնադրէն, Մխիթար Աբբայէն, որ յաջողած էր իր հոգին տոգորել աշակերտներուն մէջ, եւ որոնք նախանձախնդիր կերպով պահպանած են զայն ու աւանդած յաջորդ սերունդներուն:

Այս ճշմարտութեան մէկ կենդանի ապացոյցն է ձեռագրի հանդէպ պաշտամունքը՝ որ ունի ամէն միաբան. բաւական է մտածելը թէ ցարդ Միաբանութիւնը ունեցած է հազիւ երեք հարիւր միաբան, ու ներկայիս Մխիթարեան մատենադարան կը հանդիսանայ երեք հազարէ աւելի ձեռագիրներ, իրենց ճոխ բովանդակութեամբ: Մխիթար Աբբահայր նախ ինքը անձամբ ձեռք բերած է կարեւոր գրչագիրներ ու իր հետ բերած Ս. Ղազար. ապա յաջորդաբար իր աշակերտներուն գրած նամակներուն մէջ միշտ կը յանձնարարէ հետամուտ ըլլալ ձեռագիրներ հաւաքելու դործին. Մխիթար Աբբահայր յիսնամեայ արքայութեան շրջանին հարիւրէ աւելի ձեռագիրներ կը հաս-